

Л. Л. Бич.

Кубань у кривому дзеркалі.

(З приводу „Нарисів з історії революції на Кубані“

П. П. Сулятицького).

(Відбитка зі збірника „Кубань“).

П Р А Г А.

Видання Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці.

1 9 2 7.

Л. Л. Бич.

Кубань у кривому дзеркалі.

(З приводу „Нарисів з історії революції на Кубані“

П. П. Сулятицького).

(Відбитка зі збірника „Кубань“ ,).

П Р А Г А.

Видання Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці.

1 9 2 7.

«LEGIORAFIE»

Praha-Vršovice, Sámova

665

Кубань у кривому дзеркалі.

(З приводу «Нарисів з історії революції на Кубані» п. П. Сулятицького).

Про події на Кубані в 1917—1920 рр. написано вже досить багато на російській мові*). Писали про ці події люде, для Кубані чужі, перехожі, закинуті туди революційним виром на короткий час. А що найголовніше — писали про Кубань цього бурхливого періоду люде окремої породи, яка йменується «єдиносудимцями». Для них, як для Росіян, чи то будуть вони праві, чи ліві, чи помірковані, існувала й існує — принаймні в мріях — єдино Москва з її державними межами 1914 року, не більш, не менш. Лише де-хто з них припускав ще можливість «одлуки» Польщі й Фінляндії. Україна, Кубань, Грузія, Армения, Латвія, Естонія — це в їх очах були невідіймані їхні маєтності, помістя, «вотчини», які могли прислужитися їм лише, як база для здобуття Москви, а разом з тим — і влади над цілою територією й людністю бувшої російської держави.

Властиво кажучи, для авторів цієї категорії зовсім не існувало цих країн, як живих організмів, з їх людністю й організацією, з їх державними, національними й соціальними змаганнями. Вони писали лише про те, що робилося рідними їм організаціями — головню добровольчою ар-

*) Досить буде згадати про цих авторів:

Проф. К. Н. Соколовъ: «Правленіє ген. Деникина».

Геор. Покровский: «Деникищина».

Григ. Раковский: «В стане белых».

Григ. Раковский: «Конец белых».

Ген. Деникин: «Очерки русской смуты», 1—4 т.т.

Фон Дрейеръ: «Крестный путь во имя родины».

Леонтович: «Первые бои на Кубани».

Б. Суворин: «За родиной».

Роман Гуль: «Ледяной поход».

Даватцъ: «Очерки пятилетней борьбы».

Ген. Лукомский: «Воспоминания», т. I. і II.

Калинин: «Русская Вандея» (видання радянське).

Список цей далеко не повний. Багато статтів розкидано по різних російських еміграційних журналах: «Голос мпнувшаго на чужой стороне», «Архив русской революции», «Казачьи Думы» й инш.

мією — для повалення радянських комісарів, що засіли у Москві; як що ж і згадують вони про події на Україні, в Грузії, на Кубані й инде, то лише в зв'язку з основною своєю темою, мимоходом, як про явища, що сприяли або, навпаки, що ставали на перешкоді до відбудування «єдиної й неділимої».

Ці країни з їх населенням і багатством були для них лише засобом до досягнення основної мети — завоювання влади над усіма частинами бувшої Росії.

Єдино з цієї точки погляду розцінюються ними події й населення цих країн, політичні установи, утворені цим населенням під час революції, і національні політичні діячі. Отже — тому годі шукати в цих писаннях, бодай приблизно, вірної характеристики подій і людей; годі шукати тут навіть правди у самих фактах; її тут або зовсім нема, або — дуже мало. Коли ж факти й передаються иноді більш-менш вірно, то зараз же йде тенденційне, перекручене їх освітлення й накидування ворожим їм течіям низькопробних і найотидливіших мотивів і побудів. Це яскраво визначені два ворожих табори, яких в жадний спосіб між собою не примирити. В наклепах і обстріхуванні своїх супротивників ідеологи єдиної несходимої Росії вбачають спосіб продовжувати попередню боротьбу, знову залочату по цілому національному фронту з 1917 року.

Особливо огидними ці прийоми показуються у тих з авторів, що вели перед у боротьбі; нині за всяку ціну вони бажать виправдати себе в своїх злочинах, виставити себе героями й «рицарями без страху и упрека», а всіх инших охалати, опаскудити, закидати багном, не спиняючися перед явною брехнею. Це однаково стосується як до професорів (див. проф. К. Н. Соколов: «Правління генерала Деникина»), так і до генералів; особливо цією прикметою відзначається невдалий «витаєзь землі русской» ген. Деникин з його без кінця-краю довгими і нудними «Очерками русской смуты». Вже нема чого й казати про такого автора, як полк. Калинин, родом аж із Архангельська, що немало у свій час попрацював в ролі прокурора при військово-польових судах на Кавказі й на Дону, як нищитель большевиків, що попав після розгрому Деникина на еміграцію, потім покаючися повернув «на родину» і тепер покутує свої гріхи випуском «Русской Вандеи», в якій чорною слиною бризкає на Кубань, на Кубанську Раду й її діячів. Правду казати, з цими всіми авторами нам нічого тут робити. Нема чого й часу на них марно витрачати. Иншими вони бути не можуть. Инакше писати вони не можуть. Це вони там убивали голову Кубанської Ради Мик. Рябовола, вшпалли дійсного представника народньої волі, члена Ради, священника Олексія Кулабухова, знеславили ідею народнього представництва своїм брутальним, ганебним нападом на Кубанську Раду 6. XI. 1919. р. І як що не власними руками вони це робили, то підбурювали, штовхали на це фактичних убийців і вшпателів, плескали їм, не тямлючися від радости. Коли ж тут, за кордоном, їм не вільно цього робити, не вільно вшпати й убивати, то й треба обмежуватися лише тим, щоби дискредитувати, обшльовувати Кубань і тих її діячів, що прагнули до створення вільної, самостійної Кубані. Отже тому вони пишуть і пишуть...

* * *

В українській мові про кубанські події 1917—1920 рр., навпаки, було написано досі дуже мало. Лише в початку 1926 року, одночасно з «Русскою Вандеєю» п. Калініна, з'явилися «Нариси з історії революції на Кубані» (том I.) п. П. Сулятицького, видані «Українським Інститутом Громадознавства в Празі».

Як видно вже зі самої назви, праця п. Сулятицького присвячена спеціально Кубані. Це, значить, не то, що писанина російських авторів, де Кубані відводилося мало чи не десяти-рядне місце; тут Кубань — в центрі, вона, так би мовити, головна героїня. Це також не замітки до історії революції, як, скажім, 4-х томова праця п. П. Христюка («Замітки й матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр.»). Це не мемуари й не нариси з революції, де нехай вже можна допуститися де-якої неточності, а може й фантазії. Це «нариси з історії», с. т. праця по історії, де, здавалося б, повинні подаватися перевірені факти, де ці факти повинно піддавати під критику та де повинно обережно робити ті чи інші висновки як що до подій, так і до діючих осіб, до окремих груп і до цілої людності даної країни.

Ця обережність є тим більш обов'язковою для автора «Нарисів з історії революції на Кубані», що він не обмежується лише ролюю оповідача. Його завдання є ширшими й складнішими: він хоче, щоби його книжка (чи книжки, бо видавництво оголошує про скорий вихід ще двох томів) була, так би мовити, кубанським євангелієм: «Сучасне молоде покоління, що буде творити майбутнє, — дидактично проказує п. Сулятицький, — мусить знати минуле, бо в ньому коріння будучого; мусить не тільки власним досвідом, а й за прикладом своїх попередників доходити того, як і чого не слід робити, і навпаки» (стор. 5.).

Отже, як бачимо, і з'обов'язання, автором покладені на себе, і претензії його на значіння свого твору являються дуже великими — навчити «малих сих» та показати вірні шляхи для будучих кубанських діячів.

Закресливши в таким широкім закрої значіння своєї праці, автор зразу ж робить застереження, що він, мовляв, не може гарантувати абсолютної безсторонності: «можливі помилки в опису і розумінні тих чи інших діячів, подій, вчинків, але від них ніхто не забезпечений в подібних умовах». Зроблено це застереження дуже хитро-мудро, бо потім можна буде на нього покликатися та сказати: «та я ж попереджав, що мочку помилитися; отже як раз на цім місці й помилився».

Для нашого автора це є той захистний щиток або кушчик, за яким він буде ховатися кожного разу, коли буде наявно викрито його незнання, легковажність або свідому неправдивість наведених ним «фактів» чи характеристик. Помилився, таї годі!

Прочитали ми уважно цю багато обіцяючу працю новоявленого «історика» і, правду сказати, диву далися: до чого тут багато спільного, однакового в замислі, в ідеї, у відношенні до країни й її людей, в намірах автора з тим, що писали про Кубань і Кубанців російські автори.

А проте між російськими авторами і п. Сулятицьким є й різниця. Бачте, п. Сулятицький видає себе за свідомого Українця і тому у нього в багатьох випадках виходить «навпаки»: коли Росіяне сатають із-за самостійництва Кубанців, то він таврує їх «навпаки» за несамостійництво; коли Росіяне голосять про зраду Кубанців «єдиній, неділимій», то

він громить їх «навпаки» за те, що вони єдино-неділимці, коли вони ладні були би зжертви де-кого з Кубанців за українство, то він «навпаки» ладний би був це зробити за те, що вони не Українці, і т. д.

Отже цей характер «історії» п. Сулятицького зовсім не заохочував мене братися за перо з приводу його «історичних нарисів», як нема у мене жадної охоти говорити в пресі з приводу «історій», написаних Росіянами. Але п. Сулятицький намагається виобразити цілу епопею визвольної боротьби на Кубані, в якій загинули десятки тисяч кращих її синів, силкується дати читачеві характеристику населення Кубані, представляючи його у фальшивому вигляді, виносить безапеляційні, свідомо сфальшовані вирoki політичним діячам її, не тільки живим, а і мертвим, тим, що голови свої поклали в цій боротьбі, тим що не можуть вже забрати голосу для протесту проти неправдивого освітлення їхньої участі в тих чи інших подіях. Серед цих жертв є багато моїх однодумців і друзів.

Автор майструє свої «історичні» нариси в такий легковажний і неправдивий спосіб, що і події, і нарід, і діячі відображаються в його «нарисах», як у поганому, невірному дзеркалі, зі скривленими, покаліченими рисами, розуміється, мало принадними, бо, звісно, криве дзеркало нікого й ніколи не красить.

Отже тому почувалося до обов'язку подати свій голос з приводу книжки п. Сулятицького, хоч як би й не хотілося цього робити.

* *
*

«Для повнішого й яснішого зрозуміння подій автор вважав необхідним стисло торкнутися дореволюційного минулого Кубані» — пише він в передмові (стор. 6.). Ми не підемо за автором у стародавнє минуле Кубанщини, бо він тут використовує давно відомі джерела, головним чином численні праці Ф. А. Щербини, потім Ів. Попки, Д. Еварницького, М. Грушевського, П. Короленка та ин.. й нічого нового нам не дає: та це властиво й не входило в його завдання. Іноді лише з нашим автором трапляються маленькі «історичні» казуси: на стор. 16, напр., він приписав Сидору Білому те, що робили Чепіга й Головатий, та чого вже Сидір Білий в жадний спосіб не міг робити, бо давно лежав у сирій землі. Ну та це, розуміється, дрібничка, а тим більш, що п. Сулятицький не примушує небіжчика робити з мопили чогось ганебного, він лише підсилює ним змагання Головатого й Чепіги про дозвіл козакам «переселитися на друге яке місце».

Також досить благополучно йде справа у нашого автора, доки він розповідає про сільське господарство й промисли на Кубанщині, бо він простісінько повторює відомості, уміщені в книжці п. І. В. Івасюка «Кубань» (Прага 1925 р.). Але й тут зустрічаємо невеличкі курйози. Так ось на стор. 36 показується чисельність населення в містах і селах, при чім автор покликається на стор. 5 і 15 книжки п. Івасюка; по перевірці ж виявляється, що ці дані погазані у п. Івасюка лише на ст. 14, при чому у п. Івасюка значиться мешканців в містах 247.300 дуп., а у п. Сулятицького 262.405 душ, поза містами у п. Івасюка — 2.803.900

душ, а у нашого автора 2,860.500 душ; у обох авторів чисельність взято за 1914 р. Отже, значить, числа бралися не з книжки «Кубань». Цю перевірку ми зробили випадково; інших покликань автора на джерела не перевіряли.

Але ось, коли наш автор переходить до опису положення Кубані перед світовою війною та зокрема коли він починає описувати нам взаємовідносини між козаками й не-козаками (ст. 50—66), то отут вже стрічаємо своєрідні «історичні» перлини, на яких треба трохи спинитися. Передусім кидається у вічі це, що стиль мови прибирає в цій частині легковажно-фельетонного характеру. По-друге, ми тут вже не бачимо жадного покликання на які-будь джерела в той час, як в попередній частині автор дуже часто-густо робить ці посилення, правда, на тих самих авторів по кілька разів на сторінці. Отже, значить, він на одного себе бере цілковиту відповідальність за все те, що тут сказано, — не з одного боку; а з другого — ми повинні начеб-то припустити його повну авторитетність в питаннях, про які тут пишеться.

Але може якраз до цього випадку й стосується замітка автора у передмові про те, що автор не перелічує всіх тих, хто допомагав йому в виготовленні цієї його праці — хто пером, хто оповіданням, хто вказівкою, бо, каже автор, «в сучасних умовах нашого життя така подяка може потягти за собою і яку-небудь неприємність для того, кому дякують». Правду сказати, я не придумую, яку б неприємність такі помічники п. Сулятицького могли мати. Єдино ту, мабуть, що лаколи б вони давали п. Сулятицькому фальшиві відомості, то їх було б названо відповідним іменем. За то тепер прийдесться цим неприємним словом обзивати, якщо викриється фальш, самого автора.

Що до авторитетности автора «нарисів» в сфері знання кубанського життя, то з цього боку автор нам ніби-то дає повну гарантію, бо все в тій же передмові він рекомендується читачеві (а може й видавцеві!), як чоловік, що «*відав кращі свої роки і сили Кубані*». Правду сказати, ми, «маргаринові» Кубанці, почуваємо себе трохи ніяково після цієї, такої ясної й виразної заяви збоку автора, бо ж на Кубані не чули про те, що там був п. Сулятицький, який нашій країні відав «кращі свої роки й сили». Що до мене персонально, то я тільки за кордоном почув ім'я цього кубанського діяча і лише в кінці 1920 р. од нього самого узнав, що він на Кубані вже щось аж три чи чотири роки прожив; був в м. Катеринодарі мировим суддею, потім, здається, членом окружного суду, а нарешті, коли в січні 1920 р. формувався Кубанський уряд В. М. Іваніса, попав «цілком несподіванно для себе» на посаду члена правительства в справах юстиції; на жаль, тільки через 2 місяці після того треба було виходити в «грязний похід», а звідти рушити на еміграцію. Отже, значить, хоч і не надовго, під «шалочний розбор», а попав і в міністри. З цього менту властиво й почалося віддавання «кращих років і сил Кубані», бо ж раніш сидів собі чоловік тихо-мирно, нікого він не чіпав і його ніхто не чіпав. Виносив присуди катеринодарським міщанам в справах дрібних крадіжок та мордобойв, зпочатку «по указу его імператорського величества», потім в імені тимчасового всеросійського уряду, далі в імені Кубанського уряду, ще далі — в імені «народніх комісарів», знову — в

імені Кубанського уряду, а нарешті — зробили чоловіка міністром, то й треба було забиратися з Кубані.

За цей час автор наш встиг шіби то остільки чудесно пізнати все життя станиць і взаємовідносини між козаками й іногородніми, та не тільки це життя під час революції, а й раніш до світової війни, що покликатися на різні там джерела й свідків йому вже зовсім і не треба. І так, мовляв, повірять, бо не за спасибі ж він віддав «Кубані свої кращі роки й сили»... сидючи сьомий рік на еміграції.

Коли цього всього не знати, то й справді можна подумати, що чоловік там, на Кубані, видавав їй свої «роки й сили», що може дійсно цілі десятки років їй служив «вірою й правдою», що, може, й сам автор «з діда — прадіда» Кубанець, як часто він каже це про «городовиків». Але на ділі виходить трохи не так; на ділі виходить, що п. Сулятицький, не внаємо, в яких саме цілях, звернувся до форми рекомендації себе читачеві, в якій вживає елементу неправди. Кубані він чоловік чужий, з числа тих «людей перехожих», яких Кубань під час революції бачила у себе десятками тисяч. Кубані він не знає, а його не знає Кубань, хоч він і був кубанським міністром.

* *
*

З фельетонно-ліричним захопленням наш автор оповідає про організованість козачого життя на Кубані в часи до світової війни й революції, про козачу заможність, забираючи все козацтво під одну дужку, та забуваючи, чи не знаючи, що козацтво зовсім не уявляло зі себе економічною однородною масою, що серед нього були й незаможні, й середняки й багаті; що інтереси цих груп не завжди збігалися; що на цьому тлі переходила внутрішня боротьба групових інтересів, яка й штовхала частину козацтва, правда, частину порівнюючи дуже невелику, навіть в обійми большевизму.

Описуючи цього «колективного» козака нудно-цукровими фарбами, автор в той же час побивається над бідолашним життям «колективного» кубанського городовика, якого нікому було врятувати в біді, якому нікому було допомогти, бо «городовик, каже автор, чужинець, хоч би він з діда-прадіда жив у станиці» (стор. 57). Знову таки й городовики винесені автором за одну дужку, хоч і вони в дійсності складалися з декількох шарів, інтереси яких були иноді діаметрально протилежними, собі ворожими.

Треба сказати, що поміж кубанськими козаками не було такої значної диференціації на економічному ґрунті, клясового розверствлення, як поміж кубанськими іногородніми. Козаки майже всі жили з землі, з хліборобства; майже всі вони були самостійними господарями з більшим чи меншим господарством; лише окремі одиниці по станицях наймали багато землі й були багачами. Але найбагатшими людьми на Кубані були не козаки, а іногородні; між ними були великі землевласники, вони мали великі отари овець, табуни коней, вони провадили торгівлю, шинкарювали, крамарювали, були великими табаководами, мали в своїх руках банки, заводи, нафтові промисли й ин. В початку ХХ ст. майже всі ку-

банські річки були вкриті великими не-козачими мастками; раніш це були участки козачих офіцерів. Лікарі, судді, різні урядовці, попи, вчителі, адвокати й т. п. — все це були головним чином не-козаки. Але з другого боку серед іногородніх були й найбідніші на Кубані люде і це головним чином ті, що недавно ще прийшли на Кубань і що нічого иншого, крім некваліфікованої робочої сили, не могли винести на ринок. За останні роки перед світовою війною та особливо підчас війни почала збільшуватися й серед козаків група наймитів.

Як серед козаків була частина, що захопилася гаслами большевизму, головню ж гаслом: «грабь награбленное», так, навпаки, серед іногородніх певна частина йшла за козачим програмом і поруч з козаками боролася проти радянської влади. Це передовсім були старожилі «городовики», що вже накріпко осілися по станицях, корінням, так би мовити, вросли в кубанську землю. Це, далі, були «городовики» — свідомі Українці. Але й тих і других було замало, особливо — свідомих Українців, мабуть пальців на руках стачило, щоби їх поіменно перерахувати.

В полемичному запалі, що зовсім не личить «історичній» праці, наш автор досить часто вживає виразу — «городовик з діда-прадіда живе в станиці». Числючи кожне покоління в 30 років, і беручи 4 рази по 30 (син, батько, дід, прадід), виходило би, за нашим «істориком», що городовики живуть на Кубані вже не менш, як 120 років, себ-то прийшли туди трохи не разом з Чепігою й Антоном Головатим. Правда, й за Антона Головатого й після нього приходили на землі Чорноморського війська втікачі-кріпаки й вільні козаки Полтавські й Чернігівські, але вони, оселившись в станицях, або зразу ж, або через де-який час приписувалися у козаки. Лише той, хто сам не хотів бути козаком через довгу, тяжку і небезпечну службу, залишився іногороднім. Але таких тоді було дуже не багато і це здебільшого були Великороси.

До 1880-х років іногороднього питання, властиво кажучи, на Кубані не було. Це буде видно з даних, умічених в «Кубан. Вѣдомостях» за 1866 р. № 18. (Стаття Шинкаренка: «Из отчета статистического отдѣленія»). Населення Кубанської області за 1865 р. рівнялося 556.619 душам обох полів, в тім числі козачого населення було 430.040 д., горців — 73.871 д., міщан, що «становили головне населення міст Єйська й Темрюка, а також що в *невеликій числі* замешкували по всіх станицях війська, де провадили дрібну торгівлю» — 29.090 д. Селян числилося, пише п. Шинкаренко, 6.690 д. муж. і 4.653 д. жен., або 11.343 д. обох полів, в більшій частині майстрів-теслярів, столярів, бондарів, пічників, каменярів і ин., а також поштарів*). Перевага чоловіків над жінками серед майстрів, які числилися по паспортях селянами, показує, що біля $\frac{1}{2}$ мужчин приходили сюди на тимчасові заробітки без родин, постійного осідку не мали й на зиму повертали до-дому. Отже на категорію постійно осілих іногородніх залишиться щось біля 9.000 д. об. п., себ то і 200—1.500 родин на цілу Кубанщину, приблизно на 300 тодішніх поселень, або пересічно по 4—5 родин на кожне поселення, а вже й тоді окремі станиці мали по 2—3.000 мешканців (станція Бреховецька р. 1874 мала

*) Див. «Указатель географич. матеріала, заключающагося в «Кубанских Вѣдомостях» за 1863, 1866 и 1874 гг.» Тифлисъ, 1874, стор. 11—12.

біля 600 дворів). Якщо додати сюди Єйських і Темрюцьких міщан, що були корінними й повноправними промадянами в містах приписки, то й тоді пересічне число «городовиків» не перейде за 10 родин на поселення. Якщо ж взяти всіх міщан і селян, то це буде становити 40.000 д., на 500.000 козаків і горців. Так це було ще в 1870-х роках. Як приклад наведу свою станицю (Павлівську), де ще за моєї пам'яті, підчас відвідування станичної школи (рр. 1878—1880) замешкувало не більш 15—20 городовицьких родин та де в 1917 р. вже більшу половину населення многотисячної станиці становили «городовики» (щось біля 1.500 родин). Теж саме було й в сусідніх з моєю станицею Уманській, Кисляківській, Куцівській, Катеринівській, Незамаєвській й ин., а це якраз є район сумежний з Донщиною, район, з якого найраніш почалася імміграція іногородніх.

Геор. Покровський, що писав про Кубань 1917—1918 рр. («Деникинщина») і що теж не є козаком, як і п. Сулятицький, висловлюється з цього приводу значно скромніше, без того розмаху, який є властивим нашому «історику». «Набуваючи хати, каже він, обзаводючися на нових місцях худобою й інвентарем, приходці («пришельцы») увесь час числилися й числяться «сторонніми», а по адміністративній термінології — «іногородніми». Числються й до цього часу, не дивлячися на те, що багато «іногородніх» встигло на Кубані народитися й постаріти і ні разу не бути на своїм родовищі» (стор. 11).

Отже п. Покровський що найбільше припускає синів і батьків, про городовицьких «дідів і прадідів» не згадує.

П. Сулятицький просто не знає, що приплив іногородніх на Кубань — це явище зовсім недавнє. Почалося воно властиво після розкріпачення селян 1861 р. та після закінчення війни з Черкесами (1864 р.), а розрослося з 1880-х років, після прокладення першої на Кубані залізниці (Ростово-Владикавказької дороги); особливо ж значне збільшення імміграції дали 1890—1900 рр. Про все це знають навіть нинішні радянські «історики» й «соціологи». Так от Г. Ладоха («Очерки гражданской борьбы на Кубани», Краснодар 1923 р.) пише, що «до початку 80-х рр. приплив сторонніх елементів (на Кубань) був незначний. Рішальними причинами були, з одного боку, військовий стан та постійні небезпеки, з ним зв'язані (кому ж охота була добровільно лізти під черкеську шаблю або кулю! Л. Б.), постійна непевність про завтрашній день, а з другого — пануючі в Росії кріпацькі відносини, що стояли на перешкоді до відходу селян на нові місця» (ст. 2—3). Про це згадує також і И. Гольдентул на стор. 16 свого «Краткого очерка: «Земельные отношения на Кубани» (Краснодар, 1924 р.), додаючи наступне: «інтересно, що більшість пересельців прибувало з Харьковської, Полтавської, Курської й Воронізької губ., де поміщики з особливою охотою «освобождали», де земля була дорожчою за людей».

Що до Закубання, то воно взагалі почало заселятися не-гірським елементом тільки з 1861—1864 рр., наприкінці й по закінченню війни з Черкесами. Спочатку туди силоміць переселяли козаків і салдатів, бо ще довго охотників осідали в плавнях, лісах, у хмеречі й на горах не знаходилися — ні серед козаків, ні серед «городовиків». Закубанські

станіці почали швидко зростати та притягати до себе «городовиків» лише на самім кінці XIX ст. і в початку XX ст.

Звідки у нашого автора з'явилися «онуки й правнуки», це вже його секрет. Це він просто вигадав, щоб жалібніше було. Або може «помилувався?»

А проте цей саме момент — недавність переселення на Кубань значної більшості «городовиків» і треба було б авторові мати на оці, бо цей факт може де-що б і роз'яснив, якщо не авторові, то принаймні вдумливому читачеві його книжки; хоч би, скажім, цілком природне побоювання козаків передати налагоджене й досить велике громадське (станічне) господарство — церкви, школи, парові млини, громадські будинки, громадські землі, ліси, цегельні заводи, добрих поштових коней, жеребців, бугаїв і ин. — на розпорядження людей перехожих, зовсім в місцевім господарстві незаінтересованих та просто не знаючих, як слід господарити, як це й показав досвід господарення в станіцях іногородніх протягом 1921—1925 рр.

* * *

Досить необережно оперує наш автор також з числами про населення та про козачі земельні пайки, чисто так, як з «дідами й прадідами», і теж, очевидно, для того, щоби виходило жалібніше.

«Загал населення Кубані поділяється, каже автор (див. стор. 32), на козаків (року 1914. їх було 1,339.430 д.), «горців» (136.574 д.) та «іногородніх» (1,646.901 д.)»; а далі (на стор. 35) додає: «безправність та неорганізованність «не корінних» — половини населення Кубані — утворили ґрунт, на якому підчас Великої Револуції повстав конфлікт між козаками та іногородніми».

Отже до «корінних» і «організованих» наш автор зачислив тільки козаків і горців, разом — 1,476.004 д., себ то 47,3% від цілого населення Кубанщини. Але чомусь з числа корінних він викинув городян, які були організовані в мійські самоуправи й користувалися з усіх громадянських і політичних прав, а городян, за нашим же автором, було 262.405 душ (стор. 36). Викинув він також і «корінних» іногородніх, які по автору, «утворили сільські громади» й теж користувалися з усіх прав; на жаль, автор не наводить їхнього числа, але їх теж буде біля 250.000 д.*).

Отже склавши ці числа «корінних» громадян: козаків і верховинців 1,476.000, міщанства — 262.000 і «корінних іногородніх» — 260.000, будемо мати — 1,998.000, себ то 64%. Ці 64% населення як до револуції, так і після револуції, користалися з однаковисьньких громадянських і політичних прав (до револуції у всіх них, в тім і у козаків, цих прав було зовсім не багато). Поділ серед цієї групи «корінних» громадян в дійсности полягав лише в організації управління — станіця, село, аул,

*) Г. Ладоба, поклякучися на дані, наведені в статті Б. Городецького «Очерки по Кубановедению», 1915 р., показує число «корінних мешканців» разом з Горцями (туземцями) в 393.500 д.; одкинувши Горців (136.000 д.) будемо мати «корінних іногородніх» — 256.000 д.

та у способі відбування військової служби: козаки відбували її поголовно і в козачих частинах по територіальному принципу, кубанські селяне й міщане — по жеребку в салдацьких частинах; верховниці ж були зовсім звільнені від обов'язкової військової служби. Автори — Росіяне (Городецький, Ладоха, Гольдентул і ин.) не люблять цього поділу; їм зручніше ділити населення Кубані на козаків і не-козаків, останніх потім називати «іногородніми», зачисляючи до числа «іногородніх» (себ то сторонніх) не тільки кубанських селян і міщан, але й Горців. Отже тоді вони можуть вичислювати великий відсоток «іногородніх» та оперувати ним для своїх цілей. В цей махлярський спосіб згадуваний вже раніш Г. Ладоха налічив «безправних іногородніх» в 57% (стор. 4 і 19), а И. Гольдентул — аж п'ятих 64% (стор. 19). Теж робить і п. Сулятицький, заводючи за одну дужку козаків — 41% і не-козаків — 59% (див. стор. 101). Мета подібних маніпуляцій, як у п. Сулятицького, так і у наведених вище авторів, тотожня — показати, що козача меншість гнітила «городовицьку» більшість і економічно, і політично. Але п. Сулятицький хоче бути зовсім справедливим і тому до козаків він прилучає на сторінці 105 «іногородців», і тоді каже, що з кожних 1.000 душ населення на Кубані об'єднувалося 452 проти 548». Ці числа є просто вигадкою автора, бо коли говорити про об'єднання та об'єднуючим центром визнавати Кубанську Раду, а иншого центру не було, то там були представники 64% населення без всякого обмеження, а останнім 36% Рада визнавала виборче право за одним обмеженням: від них вимагалось прожити на Кубані не менше двох років. Отже Рада не хотіла дати права рішати долю Країни лише «перекотипольному» елементові і з цим погодилися самі іногородні (з'їзд іногородніх в грудні 1917 р.).

З кого ж складалися останніх 36% іногородніх, бо вони були «іногородніми» не тільки відносно козаків, але й по відношенню до Горців, до кубанського селянства й міщанства? Як раніш вже підносилося, після скасування кріпацтва в Росії та по закінченню кавказької війни, посилюється приплив переселців на Кубань. Разом з тим виникає необхідність якось упоряднити їх маєткові права, а тому р. 1868 видається закон, перенесений із «Положення о заселенні предгорій Западнаго Кавказа 1864 г.», яким було проголошено, що «російські підданці», невійськового стану, мають право набувати на праві власности існуючі на мійських і станичних землях доми й всякого роду будови на загальних підставах, не питаючи на це дозволу ні військового уряду, ні мійської чи станичної громади. При тому ґрунт під цими будівлями, залишаючися власністю війська, або мійської, або станичної громади, знаходиться у постійному користуванні набувачателя за що-річну оплату до військової, мійської чи станичної каси встановленим сажньовим». Розмір сажньового визначався «Возним Советом» з Петербургу й хитався від 1 до 5 коп. за сажінь. На підставі цього закону повсталала окрема категорія іногородніх, що, по урядовій термінології, носила назву «іногородніх», «маючих осілість», або «осілих». Це були ті, що мали в станицях і хуторах садиби і садибні будинки; вони мали також право дурно випасати свою худобу на станичних вигонах, спершу в необмеженій кількості, надалі, коли розмір наділу на душу почав зменшуватися, то на даремний випас їм вільно було виганяти не більше 4 голів великої худоби та 6 голів дрібної, за

лишок бралася платня на користь громади. По статуту 1879 р. про станичну управу, «осілі» іногородні мали право посилати своїх представників на станичні збори, але ці представники рішальчий голос мали лише в питаннях, які безпосередньо торкалися іногородніх; в питаннях земельних вони не брали участі, бо не були членами земельної громади (так в станиці, як і в селі); у військових справах теж не могли брати участі, бо ці справи їх не обходили. Цю групу іногородніх ми визначимо приблизно в 600.000 душ*) — Це були ті, що мали на Кубанщині більшість провадили господарство сільське. Але серед них значна частина займалася також торгівлею, промислами, ремеслами, були урядовці, службовці, почасти й робітники. Це зовсім не була однорідна клясова маса, але тло, основу її становили дрібні власники-хлібороби (так цю групу визначає й Г. Ладоха, див. стор. 19).

Нарешті, останньою групою іногородніх по офіційній номенклатурі, були «іногородні, не маючі осілості». Це теж досить значна група, яку можна визначити в 500.000 душ**); по своєму мастковому й соціальному положенню вона була ще більш різномірною, аніж попередня. «Тут є ремісники, каже Г. Ладоха (стор. 19), торговці, сільсько-господарські робітники, хлібороби, що провадять господарство на орендованій землі. Серед іногородніх, що не мають осілості, зустрічаються люди заможні, власники великих торговельних і промислових підприємств. Однак таких не багато. Основна маса іногородніх, не маючих осілості, незаможні, напів — пролетарі». Ми додамо, що ця група включала в собі також досить численні кадри прийшлої інтелігенції й пів-інтелігенції, що ще не встигли набути якої-будь нерухомості, робітників сільсько-господарських, промислових і в транспорті, чужоземців (підданців чужих держав) та нарешті людей, що перебували на Кубані з тих чи інших причин тимчасово, так би мовити переїздом, а таких «перекоти-поле» на Кубані під час війни та особливо революції була страшна сила з усіх кутків б. Росії. Характерною ознакою всіх їх було те, що вони не мали на Кубанщині нерухомого майна на праві власності. Отже до цієї групи могли належати навіть і великі торговці й промисловці, коли вони провадили торгівлю або промисел в орендованих, не власних, будівлях і замішували в чужих домах.

Класифікація іногородніх, переведена по цій цілком випадковій ознаці, нічого не дає для зрозуміння економічного й соціального положення цих двох груп населення — «осілих» і «не-осілих» іногородніх. Вона має тільки правне значіння в тому розумінню, що «осілі» користалися з деяких виключних прав (права участі на станичних зборах, права випасу худоби на юртових землях), яких не було у «не-осілих»; в той же час «осілі» й «не-осілі» були людьми, неприписаними до громади Кубанщини.

Отже дійсними «іногородніми», до революції 1917 р. формально сторонніми Кубані, були оці дві групи населення в числі біля 1 мільйона

*) Б. Городецький визначив її в числі 763.500 душ, включивши сюди й міщан, що являлися власниками міських нерухомостей; нами ці останні вже включені в категорію «корінного» міщанства; приблизно їх можна числити в 150.000—160.000 душ.

**) Б. Городецький числить в цій групі 523.000 душ. (див. Г. Ладоха, стор. 18).

душ, коли виключити тільки 100.000 чужоземців і людей, що завітали на Кубань підготуватися на короткий час. Розуміється, для Кубані це була кількість кольосальна, одна третина її населення; але все ж це не є більша половина, як твердить п. Сулятицький, а тим більш не $\frac{2}{3}$, як думають радянські автори.

Не можна також сказати, як це робить п. Сулятицький, що вся ця маса була неорганізованою, бо, як бачили, вже по до-революційному законодавству «осілі городовики» мали право вибирати своїх представників і через них брати участь в станичних зборах по справах, що їх торкалися. В де-яких станицях вони оподатковували себе або робили добровільні складики й одчиняли свої, «городовицькі» школи, коли громадські школи були переповнені, або організовували медичну допомогу й ин. (в де-яких станицях їх було по 5.000—10.000 душ). Але подібні випадки подибувалися дуже рідко, бо звичайно все населення станиць, в тім числі, розуміється, й іногороднє, мало право користуватися і в дійсности користувалося станичними (козачими) школами, медичною, санітарною й ветеринарною допомогою станичних фельшерів і лікарів, і при тому безплатно; платилося тільки за самі медикаменти. В де-яких станицях за навчання в початковій станичній (козачій) школі з іногородніх учнів бралося, як встановлений максимум, по 3 карбованці на рік до спеціального шкільного капіталу, з якого видавалася допомога біднішим учням (головно іногороднім) на взуття й одяг, а книжки всім учням — і козакам і не-козакам було давано даремно. Але було чимало станиць, в яких з іногородніх нічого не побирався за школу. Педагогічна рада кожної школи мала право звільняти іногородніх учнів бідних батьків і від цієї платні за правонавчання. І в цьому відношенні — в ділі увільнення іногородніх від платні — був повний простір для вчителів-іногородніх, число яких перевищувало число вчителів-козаків. А як би все ж було вчинено яку-будь кривду учням-іногороднім місцевою станичною владою, то в оборону інтересів покритвджених зараз же могли підняти свій голос інспектори народніх шкіл, яких було на Кубані 11, в тім числі тільки 1 козак, а 10 іногородніх. Вартість навчання одного учня в станичній школі виносила до війни пересічно 20—22 карбованці на рік, отже значить, 3-ма карбованцями, якщо вони й бралися, ніяк не покривалися би витрати станичної громади, та тим більш, що побирані гроші зовсім не йшли до громадської каси, а, як вже зазначено було раніше, поступали до спеціального шкільного капіталу, який головно складався не з цих трьохрубльових внесків, а з прибутків від шкільних земельних участків, призначених станичними громадами на потреби школи. Таким чином козаки вносили свою частку на ці потреби (головно — господарські потреби школи) землею, а іногородні — иноді грошми. В цім жадної несправедливости для іногородніх або обтяженности їх злишніми видатками вбачати при всьому бажанні не можна. Здавалося б, скоріше козаки могли ремствувати, що зі станичної скарбниці витрачаються гроші не тільки на козачих дітей. Але в станицях, крім громадських шкіл, що були в завідуванні міністерства освіти (паралельних земським школам в земських губерніях), були ще школи церковно-парахвіяльні, що теж одержували субсидії від станичних громад; до цих шкіл ходили теж і

козачі й не-козачі діти, і тут ніхто й нічого вже не платив; за теж тут і допомоги учням жадної не давалося.

Це що до початкової школи. Що ж до вищої початкової школи (наближеної до прогімназії), що до гімназій і реальних шкіл, яких значне число ще до революції 1917 р. було відчинено в містах і по станицях, то в містах в них вчилися майже виключно не-козачі діти, а в станицях — в однаковому проценті діти козачі й не-козачі, при чому й ці школи в станицях утримувалися майже виключно на станичні кошти (від оренди додаткових наділів: Пашківська, Іванівська, Полтавська й ин., або від оподаткування земельних пайків: Павлівська, Катеринівська й ин.). Найкращі середні школи в станицях (Славянська, Брюховецька, Кореновська, Іванівська, Михайлівська, Вознесенська, Павлівська, Уманська, Легушківська, Катеринівська, Кримська) творилися спільними зусиллями козаків і не-козаків. В цілій низці станиць «почетними благодителями» громадських станичних («козачих») шкіл були іногородні: в Старомінській — п. Смислов, в Староцербинівській — п. Ніколаєв, в Катеринівській — п. Варваров, в Уманській — п. Богомолів, у Вознесенській — п. Раззутов, в Новоцербинівській — п. Федюшин і т. д.

Отже так стояла справа зі школами на Кубані в дійсности. Якщо ж повірити п. Сулятицькому, то для «городовиків» це був один жах. Справді: «Семилітній козак... іде до школи... Семилітній городовик сидить здебільшого дома. Батько — «городовик», його сина можуть до школи не прийняти, а приймуть — за науку він мусить платити... Семилітній козак вдоволенний, що ходить до школи. Семилітній городовик може втішатися тим, що пасе гуси чи свині... городовик походив до школи дві зими, і годі. Його до «козачкої» не пустили, бо «не було місця», чи «не було за що», ходив він до церковної — діакон там «образовує» (стор. 52—54), і т. д., і т. д. в такому ж фельетонному тоні розповідає він читачеві «небилиці в лицах». Вчителі в значній більшості «городовики», інспектори — «городовики», почесні благодителі — «городовики», а «городовицьких» синів до школи наче не пускають. Дивовижна картина! Але шхай «не пустили» до громадської школи, то є ж церковно-приходська, де хоч і вчителює діакон, але часто з бувших учителів; але й тут в більшості навчали («образовували») окремі вчителі, не діякони.

Замість всієї цієї неправди авторові, може, слід було би підкреслити той смутний факт, що й на Кубані, не дивлячися на великі витрати на школу збоку станичних громад і на зразкову — порівнюючи з іншими не-земськими, та почасти й земськими губерніями, постановку шкільної справи, все ж далеко не всі діти відвідували школу, при чому серед іногороднього населення відсоток неграмотних дітей був значно більший, аніж серед козачого. Причина тому була ця, що на Кубані, як і по всій б. Росії, не було запроваджено законодавчим шляхом обов'язкового навчання; батьки могли не посилати своїх дітей до школи, або могли посилати їх лише на короткий час (на одну—дві зими). й вже з 9—10 років використовували їх в господарстві, як помічну робочу силу. Козаче населення було більше усвідомлене про необхідність школи, принаймні — початкової, аніж іногороднє; цього від козаків вимала перодовсім військова їхня служба.

Річ в тому, що козаки до виходу на дійсну військову службу, протягом двох років, у віку 19—20 літ кожний, вчилися військовим справам дома, по станицях (з листопаду по травень). Разом з тим неграмотні або малограмотні повинні були ходити вечером до школи, бо від козаків вимагалось, щоби на дійсну службу вони виходили всі обов'язково грамотними. Отже ця вимога властиво являлася для козаків ідентичною до вимоги обов'язкового навчання грамоті хлопців шкільного віку, бо кожен батько-козак добре розумів, що краще йому посилати сина до школи хлопчиком, аніж потім парубком, або вже й жонатим; до того його змушували також міркування економічного характеру: для господарства краще було одірвати від праці в господарстві малосильного хлопчика, аніж 19—20-літнього робітника. В період 1907—1917 рр. майже не було випадків, щоби козак не посилав свого сина до школи (інша річ що до дівчат). Не маючи підмоги збоку держави, не маючи земства, що так багато зробило в шкільній справі в центральній Росії і на Україні, кубанські козаки на власні кошти, самотужки перевели загальність навчання для своїх синів, на свої кошти ставили шкільні будинки, часто розкішні, з камінню й цегли, двохповерхові, високі, ясні, що їм могли позаздрити іноді великі міста. Обов'язковість навчання остільки вже вкоренилася в козачій суспільній opinio, що хлопці-козаки соромилися бути неграмотними, з них сміялися товариші. На жаль, не було зафіксовано числа років обов'язкового відвідування школи, отже іноді батьки забирали хлопців зі школи через 2 зими. Цього примусового моменту, переведеного козачим військовим урядом і зустрінутого козачим населенням зі симпатією, не подибуємо серед іногородніх: од них не вимагалось грамотности перед вступленням на військову службу, а крім того на службу, де молодих салдатів було вчено «словесності», бралися не всі, як у козаків, а тільки певний відсоток молодиків. Великою перешкодою до збільшення числа грамотних серед іногороднього населення стояв також і той факт, що значна частина їх була оселена розкиданими хуторами на орендованих або куплених у панів землях, іноді за 5—10 верстов від станичної школи, а шкільна практика показує, що вже при віддалі школи на 3—4 верстви діти звичайно не можуть її відвідувати.

Отже не необхідність іноді платити до шкільного капіталу по 3 карбованці на рік — сума в кубанських умовах дуже невеличка — гальмувала, як це мислять автори «Нарисів», шкільну освіту серед іногородніх, і не зловредні козаки стояли тому на перешкоді, а причини більш серйозні, та головні — відсутність закону про обов'язковість навчання. Шкільну справу не можна полишати на волю батьків: не дурно ж у всіх культурних народів існують закони про повинність для батьків посилати дітей до школи та ще протягом певного числа років (8 років у Франції, 9 років в Чехословаччині, 9 років в Англії).



Що «городовики» не були цілком урівнані з козаками в громадських правах у тих випадках, коли «городовики» замешкували в козачих станицях, або що вони досить часто не використовували бодай невеликих ор-

ганізаційних можливостей, які надавало їм до-революційне законодавство, в тім найменше можна винити козаків. Авторіві «Нарисів», як правників, повинно б бути відомо, що закони писалися не-козаками, як теж він повинен був би знати й те, що всю організацію місцевої сільської влади на теренах був. Росії було збудовано до революції на принципі землеволодіння, а не на засаді територіяльній. Певна громада — однаково як село московське, українське, кубанське, так і козача станиця або черкеський аул — по суті своїй скоріш випадала організацію земельної спілки, приватно-правним союзом, аніж формою первісної загально-громадської, або як засвоєно в Західній Європі вживати терміну, — політичної організації. Законодавець стремів з громади зробити виключно господарську одиницю; функції ж адміністраційно-поліційні прийшлося йому покласти на громаду з необхідности, бо не було кому іншому їх доручити, а утворення спеціальних для того органів вимагало великих витрат, яких не зміг би винести тодішній державний бюджет. Земельна база в організації управління селом (зглядно — станицею) вже сама по собі, так би мовити, цілком механічно виключала участь в цім управлінні якихось елементів, що правно не належали до складу членів даної земельної спілки (себ-то громади), елементів формально сторонніх, чужих цій спільці («іногородніх»), хоч би ці «сторонні» люде мешкали там дійсно (а не так як у п. Сулятицького) «з діда-прадіда» та становили навіть значну більшість людности того села — станиці. Отже тому «свої іногородні» були, або могли бути, в кожному селі цілої території бувшої Росії: були вони й в селах московських, і в селах українських; багато їх було в селах сусідньої з Кубанциною Ставропольської губернії; були вони не тільки в станицях, а й в селах і аулах Кубанцини з основним не-козачим населенням. при чім тут козаки в свою чергу попадали з правного боку в стан сторонніх, «городовиків» що до громадського господарства й сільського управління. Дуже побіжно про це згадує й наш «історик», кажучи, що «городовицькі села, як і козацькі станиці, мають своїх «городовиків». Селяне городовики — не «зайди», не «приблуди», вони «корісні». «Тільки й того. що в салдатах служать» — так означається ріжниця між козаками і «городовиками», що «живуть селами» (ст. 58.). До речі буде зазначити на цім місці той факт, що на Кубані, як бачимо, допускалася участь іногородніх на станичних зборах бодай в обмежених законом випадках, в той час як в інших землях бувшої російської держави це зовсім виключалося. Отже, скажім, полтавський селянин, прибувши на Кубань, мав право купити хату й бути обраним від свого десятку в якості депутата на збори, а коли б кубанський козак оселився на полтавським селі, то передовсім він не мав би права купити хати без дозволу сільської промади, а потім, і купивши її, ще мав би права при жадних умовах брати участі в сільським сході, хіба б тільки він виписався з кубанських козаків та був прийнятий промадою полтавського села в число членів цієї громади. Отже, значить, розділ в громадських правах полягав не в понятті «козак», чи «городовик», бо той самий «городовик»-Українець або Великорос, верховинець (Черкес), чи німецький колоніст при певних умовах користалися на Кубані з однаковісінських громадських прав, як і козак.

Поняття, що прибрало на теренах всіх козачих військ мало зрозумілу офіційну назву «іногороднього», а на Кубані — «городовика». себ то чо-

ловіка, що не належить до даної громади, не є специфічно козачим явищем; це було явище загально-російське, ба навіть загально-світове, доки не почато було місце самоуправу будувати на принципі чисто територіальнім. В інших землях б. Росії це явище не набрало занадто гострого характеру, як на Кубані, лише тому що в цих країнах не було такого, як на Кубані, високого відсотку «не-корінних», осілих на одній території з «корінними», тому що там «не-корінні», будучи в значній меншості, не мали жадної надії оружною рукою здобути землю. Звідти, з тих інших країн, ці нечисленні «не-корінні» здебільшого просто виїздили після вибуху революції 1917 р. до своєї «старої громади», до дому, до свого села; багато Українців повернулося зі Сибіру, із Туркестану, аби взяти участь в розділі панських земель, що лежали в околицях сел їхньої приписки. Звідси, з Кубанщини, «не-корінні» не хотіли їхати, бо тут їм навіть без землі матеріально жилося краще, аніж там з надією на землю, а тим наче, що революція розбудила в них надію на козачу землю.

* * *

Нема вина на козаках і в тім, що «осілі іногородні» зле використовували й ті невеликі свої права на організацію, які давав їм діючий закон. До цього причинялося те, що «городовики» складалися з дуже різномірних елементів: в тій самій станиці були й Українці, й Великороси, й Вірмени, й Греки. Склад їх в станицях мінявся; багато з них ще не обжилося на новому місці; вони ще не зжилися зі собою й з козаками, серед них не перейшов ще взаємний процес асиміляції, пристосування оден до одного й до місцевих умов, що звичайно тільки й дає міцний ґрунт для витворення сталих громадських організацій. Властиво кажучи, козаки теж не мали великих прав і добрих законів. У них не було запроваджено навіть земства; вся їхня самоуправа обмежувалася станицею, а станичній самоуправі теж належали обмежені права. Але дякуючи своєму злутуванню, дякуючи стародавній звичці жити організованою громадою й провадити громадське господарство, занесеній Чорноморцями, може, ще з Запоріжжя, а Лінейцями — зі старого вільного Дону, вони досягли в деяких галузях громадського господарства високого ступня, утворювали цілком оригінальні й довершені організаційні форми, про які з великим захопленням розповідає і автор «Нарисів». Справді, ведення колективної (союзами станиць), лісової господарки на десятках тисяч десятин, будування й експлуатація станичними громадами залізниць, створення високої якості шкільної мережі та інше свідчить про велику організаційно-господарчу здібність козачого населення. Ним, разом з «городовиками», було піднесено на досить значний шабель і сільське господарство і загальний добробут, майже однаковий як у козаків, так і у городовиків. «Нас, захожих з півночі, дивували величезні багатства її (Кубані) безмежних ланів, повні хлібом скирти і комори, її череди і табуни. Ситі всі — і козаки, й іногородні, і «хазяїн» і «робітник», це так пише ген. Деникин, який дійсно бачив Кубань під час своїх мандрівок по ній, а його цитує у своїй книзі п. Сулятицький, що Кубані не бачив, окрім порівнюючи бідного Закубання підчас «грязного походу». «Те, що часом

траплялося бачити на Кубані, скоріш скидалося на Америку, аніж на безпробудно сплячу Росію» — пише в своїх «Воспоминаннях» Н. Врангель (зацитовано теж у п. Сулятицького). Отже, наче б то можна сказати, що і козаки, і не-козаки (в тім Горці) не гаяли марно часу, щось робили, чогось досягли! Далі з цього випливає, що та залекла ніби-то ворожнеча, яку так старанно і... неправдиво описує п. Сулятицький, зовсім не стояла, принаймні до революції 1917 р., на перешкоді до буйного, можна сказати, казкового при тих політичних умовах розквіту добробуту країни, і це тому, що тіві страшної ворожнечі, про яку пише «історик», в дійсності не було. Козача маса населення станиці жила одним трудовим життям з іногороднім населенням своєї станиці — це є той момент, що їх об'єднував. Були інші моменти, які їх роз'єднували й утворювали ґрунт для антагонізму. Це передовсім неоднаковість прав на землю, необхідність для пересельців платити оренду за садиви й за орну землю; це, далі, не-вправненість положення пересельців в новій для них козачій громаді. Це той антагонізм, який дуже часто спостерігаємо між старожилами й новоселами (навіть в широкому Сібіру), та особливо, коли новосели починають претендувати на землю. Це та, так би мовити, нормальна ворожість, протівенство інтересів, яке, при нормальних умовах життя згодом в процесі економічного розвитку країни, змякшується, бо інтереси продуцентів дуже тісно зі собою переплітаються і тому знаходяться способи до мирного розв'язання спірних питань — найчастіше шляхом утворення нових галузів продукції.

Що не всі іногородні користалися з однакових прав, це факт дуже сумний і, розуміється, коли б не було большевицько-московської навали, козаки після революції 1917 р. також знайшли би засоби до мирного, по згоді з «городовиками», розв'язання спірних питань що до управління й упряднення положення іногородніх різних категорій. Розуміється, треба було перебудувати місцеву самоуправу на територіяльним принципі, виділивши земельну громаду в окрему організацію, незалежну від адміністраційно-політичної й загально громадської організації. (Радою був опрацьований закон про місцеву самоуправу). Розуміється, треба було розширити (і це Радою було зроблено) політичні права на найширші верстви осілого прийшлого населення, а саме на ті його елементи, що захотіли б набути прав кубанського горожанства та виконувати всі обов'язки громадянина відносно країни, а в першу чергу — обов'язок її боронити проти червоних радянських армій і проти чорно-білих насильств. У більшості козаків воля до цього була; у більшості городовиків її не було, бо Край не був їм рідним.

* *
*

Якщо автор «Нарисів» каже про неорганізованість і безправність «некорінних» городовиків, як про основний ґрунт, на якому буцім то повстав конфлікт між козаками та іногородніми, то це він властиво робить для «красного словца». ману наводить, бо дійсну причину конфлікту він сам чудесно знає та й не погано її зформулював в наступних словах: «козак не хотів безоглядно поступатися своїм добром на користь городовикові. городовик же. в душі якого з вибухом революції прокинута

з непереможною силою *невміруща хліборобська жадоба землі...* не схотів відмовитися від здобутків революції» (стор. 92). «Городовик» спочатку хотів взяти землю через Російські Установчі Збори, а коли ця надія почала розвіюватися, зі зброєю в руках кинувся на козака одбирати у нього земельку та разом коней і воликів з мертвим інвентарем. Але про це, мабуть, пізніше прийдеться ще поговорити.

Тепер тільки зазначимо, що п. Сулятицький якимось хитається в цім питанні й не знає, що йому, «бідоласі», бувшому «кубанському міністрові», в світі божому робити, чи одібрати у козаків земельку, чи вже їм подарувати її.

На стор. 37 він досить невиразно інформує свого читача про те, що «козацька земля... знаходилася в громадському («общинному») користуванні», а в дужках додає, що «свого часу було землю поділено між станичними громадами незалежно від кількості населення станиці, і тому козаки одержували від своїх громад неоднакові пайі; р. 1914 розмір паяу, що давався кожному козакові 17 років, досягав від 4½ до 30 десятин». По своєму звичаєві, автор і в «дужках» встиг сказати неправду, бо свого часу землю було поділено між станичними громадами як раз в залежності від кількості мужеського населення станиці та ще й в залежності від якості землі; про це як раз є вказівки в джерелах, якими автор користувався. Читач, довідавшись від нашого «історика», що на кожного козака віком 17 років припадало від 4½ до 30 десятин, розуміється, аж підскачить: «тай трекляті ж ці Кубанці, по 4½—30 десятин на душу мають та ще й не хочуть поділитися з бідолашніми городовиками!» Передовсім, про 30 десятин я щось зовсім не чув, бо це була норма найгіршої землі по населенню 1867 р., а що по 1—2 десятини на пай (себ то наділ) іноді припадало, так про це приходилося частенько чувати, особливо від закубанських станиць; на Старій Лнії й на б. Чорноморрі, за винятком малоземельного Таманського півострова, пересічно припадало по 5—7 десятин. У Георгія Покровського, якому теж не шкода козачої землі, мається примітка, що «серед козацтва, поруч з господарством в 20—25 десятин паяу, є *господарства* з 2—3-десятинними пайками» («Деникинщина», стор. 20.). До норм, винайдених у козаків п. Сулятицьким, дуже наближаються норми, наведені з явно демагогічною метою Г. Ладохю; цей просто каже, що «на душу мужеського полу військового стану в дореволюційний час припадало пересічно 10,4 дес.» («Очерки...», стор. 14.); а якийсь А. Каргузи в «Пути Коммунізма», вид. 1922 р., навіть твердить, що козаки мали од 8 до 16 дес. на душу; коли б взяти пересічно 12 дес., то це становило б біля 17 міл. дес., а всієї землі з горами, лісами, й плавнями було 8½ міл. дес.

Отже передовсім треба підкреслити, що земельні пайі нарізувалися зі станичних юртів (общинних земель) особам мужеського полу, що мали не менш 17 років свого життя.

А що ж це значить в числах, коли дається «пай» (себ то наділ) козакові від 17 років? Це значить, що з 1,400.000 душ козачого населення половину треба скинути на жіночий рід (зменшені пайки давались тільки вдовам); отже залишиться 700.000 душ; а потім треба скинути хлопців до 17 років включно, себ то ще половину, отже залишиться 350.000 душ. які й мали право на пай. А це далі значить, що коли в сім'ї є тільки

один мужчина, віком стріше 17 років, то він одержить всього від 3 до 7 десятин. иноді 10 десятин у користування; якщо мужчин в родині більше, то й землі відповідно буде більше, але тоді батькові треба буде справляти синові (або синам) доброго коня з сідлом, шаблю, сакви, два чекмені (черкески), дві шапки, два бешмети, дві пари чобіт та різні дрібниці; разом це виносило для періоду 1910—1914 рр. на кожного кінного вояку-козака не менш 600—800 карбованців, а на пластуна 250—350 карб.

Більшу уяву про розмір земельного забезпечення кубанських козаків будемо мати, якщо наведемо такі числа: в користуванні станиць значилося землі, зручної до рільництва 4,675.224 десятин*), а козачого населення (на 1917 р.) числилося біля 1,400.000 душ.

Таким чином на кожну душу (на «їдця») козачого населення припадало пересічно по 3,3 десятини, а коли виключити участки церковні й шкільні, під випас громадської череди (вигонів було 306.667 десятин) й під саме поселення (під садибами — 216.245 дес.), то в розділ могло попасти пересічно менш як по 3 десятини на їдця. Чи це багато, чи мало? Для порівняння візьмемо Кубанщину і південну Україну. В Качинський в своїх «Очерках аграрной революции на Украине» (вып. 1., Харьков, 1922, стор. 17—18) наводить, на підставі перепису 1916 р., такі дані про земельну забезпеченість *селянських господарств: на 1 селянське господарство припадало посіву: в Одеськім повіті по 10,65 дес., в Херсонськім 9,81 дес., в Перекопськім повіті Таврійської губернії — по 17,7 дес., Мелітопольськім — по 10 дес., Бердянськім — по 10,1 дес., на Катеринославщині в Маріупольськім пов. — по 8,52 дес., в Александровськім — по 7,89 дес., в інших повітах по 5—6 дес. Середня посівна площа на господарство в сусідній з Кубаню Ставропільщині р. 1916 становила 11,65 десятини (див. А. Пономарев, «К характеристике расселения Сев.-Кавк. деревни», стор. 22). На Кубанщині р. 1916 було засіяно на просторі усього краю — 2.455.390 дес. (див. І. Івасюк «Кубань», стор. 21). Коли взяти всі господарства з посівами, в тому числі і приватно-власницькі великі господарства, а не тільки селянські, то для 1917 р. всього господарств будемо мати 273.063 (Гольдентул: «Зем. отн.», стор. 20), а тоді, значить, на кожне господарство на Кубані припаде пересічно посіву по 8,9 дес., при чому господарств з посівами менш 5-ти десятин було біля 42%, від 5 до 10 дес. — 26%, разом малосіющих господарств 68%. (Гольдентул, стор. 30.); в козачих господарствах пересічний посів р. 1916 дорівнювався 10,6 дес. (Пономарев, стор. 21)**).*

В перечислених повітах Південної України числилося пересічно на одно господарство *посівної площі* від 8 до 17 дес., а не взагалі доброї, придатної до рільництва землі, тому сюди ще треба додати не посівної землі не менш як 30% на господарство, а тоді на господарство припаде в біль-

*) Див. І. Івасюк: «Кубань», стор. 21.

***) Наведемо де-які відомости про норми земельних наділів з часів радянської влади. Газета «Правда» з 16 квітня 1925 р. пише, що колоністам на Мелітопольщині дають нині по 35 дес. на господарство. Проф. Коваль подає відомости, що середній наділ на сім'ю жидівських колоністів на Україні становить 30 десятин (див. «Нова Україна». серпень—вересень 1926 р., стор. 42). І це, розуміється, без обов'язку військової справки, як було у казаків.

шости перерахування повітів по 10—15—22 дес., себ то на душу від 2 до 4 десятин. За даними «Лиги Аграрних Реформ» (Москва, 1917 р., Атлас С. А. Клепикова) на 1 січня 1914 р. гущина сільського населення на 1 десятину доброї землі становила на Херсонщині 0,44, в Таврії — 0,34, отже знову на 1 душу («ідця») в першій припадало по 2,12 дес., а в Таврії — по 3 дес. Таким чином це були норми, що наближались до кубанських козацьких земельних пайків, але з тою різницею не на користь кубанським козакам, що козаки повинні були поголовною військовою службою (разом з одбирало козакові біля 12 найкращих років його життя) при обов'язковій справці на свій кошт, а це, як вже зазначалося раніш, виносило на кожного козака-вояку в кінноті 600—800 карб., а в пластунах — 250—350 карб.

На відвоювання частини землі, яка належала кубанським козакам дійсно «з діда-прадіда», і при тім не на праві приватної власності, а цілому війську, як колективу, великій громаді, піднялися в 1917—1920 рр. кубанські городовики (звісно, далеко не всі) під проводом большевиків, яким ходило о те, щоби за всяку ціну підбити під себе Кубанщину, а разом з нею і цілий Північний Кавказ та проторити шлях до Закавказьких республік — Азербейджану, Грузії й Вірменії.

Отже і з земельними пайками в дійсності зовсім по іншому випадав, аніж це написано у нашого «історика».

* *
* *

До земельного питання нам мабуть ще раз прийдеться повернутися. Зараз же ще трохи зупинимось на характеристиці кубанських козаків, якою «вшанував» їх п. Сулятицький. Нам здається, що козаків та й станичних «городовиків» він бачив через свої чиновницькі окуляри та й то головно — в камері мирового судді. Бо коли б він бачив їх ближче, в житті, то певно не написав би, наприклад, цього: «нема найбільшої розваги в козаків-парубків, як дати городовикам «доброї кладі». Або ще: «парубок-козак вже й на городовика — чоловіка старшого віку грамає». «Він на старого городовика рукава не засукує, але в «душу» лається при ньому не соромиться. Городовика, хай і сивого чоловіка, парубок-козак не поважає, бо він же... «нагородній — бісова душа» (стор. 54). В поняттях козаків — Черноморців лайка «бісова душа» є дуже непристойна й образлива. Звісно, парубки скрізь є парубки. Але щоби вони у нас на Кубані були такими хуліганями, якими їх малює «історик», то це вже чистісінька неправда. «Старики» за подібну поведінку дуже не хвалили і за неповагу до старших, однаково — до козаків, чи до городовиків, — і в будегарню садовили. Шанування сивого чоловіка серед козаків остільки вкоренилося, що його не зміг, очевидно, викоренити навіть по-стирничний радянський режим. Про це свідчить цей факт, що його з обуренням наводить газета «Радянський Станичник», в ч. 34 за 1926 рік: на виборчому зібранні в станиці Вишестеблівській усовувалися кандидати в члени станичної ради «за неповагу до стариків!»

Що правда, були й на Кубані розбишаки, хулігани, і то як серед козаків, так і серед «городовиків», не знають тільки, серед кого їх було

більше. Взагалі ж приниженність і прибитість, змальована нашим «істориком», зовсім не була характерною рисою кубанського іногороднього. Це просто вигадка нашого автора (щоб жалісніше виходило?).

Або ось ще уступ з твору п. Сулятицького. Коли військова справа виснажує козаків і господарство козацьке починає підупадати, то, як оповідає наш «історик», у козаків «терпець уривається, засувають козаченьки рукава і... начувайтесь городовики! Невдоволення своєю долею падає на городовицьку голову» (стор. 57). Що ж це значить? Б'ють, трощать кістки й голови городовицькі, ті ж самі «жидівські погроми» вчиняють? За доброю чаркою горілки подібні небиліці, може, й допустимо розказувати, але заводити їх в «історію» — це вже занадто несовісно. Це ж просто наклеп на козаків, бажання виставити їх погромниками. В станицях і селах (кубанських і не-кубанських) дійсно били й іноді жорстоко били. Били злодіїв, особливо конокрадів, але тоді ріжниця між козаками й не-козаками не робилося: били тих і других, били ті й другі. Але в цім Кубанщина не відріжнялася від інших земель б. Росії; може, навпаки, на Кубанщині цього зла було менш, аніж де-інде. Були також в 1916 р. в цілій низці станиць розгроми крамниць, переважно городовицьких (бо серед козаків було мало крамарів), як протест населення проти незвичайного тоді ще явища — дорожнечі, але, здається нам, що в цих погромах «городовики» та переважно «городовички» брали не менш активну участь, аніж козачки. Але розгроми крамниць бачила не тільки кубанська станиця, а навіть Відень. «Городовицьких» же й інших погромів на Кубані не було!

На цих «фактах» ми зупиняємося, щоби показати, яку «науково-історичну» вартість має твір нашого «історика», коли він описує побут кубанських козаків і «городовиків!» Це впрочім не єдині перлини з його твору; при бажанні їх можна навести ще чимало. Але, гадаємо, й цих вигадок досить!

Коли ж у автора не вистарчає «фактів», то він кидається у сферу припущень і здогадів, бо вважає себе знавцем взагалі народньої та зокрема козачої свідомої й «підвідомої» психології, а тому й дозволяє собі говорити в своїй «історії» не тільки про те, що, на його думку, було, але й про те, що могло би бути. «Населення міст і городовики (біднота й «посаженщики»), каже п. Сулятицький, з зброєю в руках здатні були б захищати «революцію», «здобутки революції», «волю», а козаки здатні були б тримати нейтралітет, а коли б з'явився «путній царь», котрий рішучим голосом зробив би козакам наказ «усмирити» «внутреннього врага», то як би їм не було неприємно «усмирення», а вони — «слуги царю» — мабуть виконали б свій «обов'язок» (стор. 70).

А проводирі козачі, пише в другому місці наш «історик», «образовані» козаки, забувши про «общечеловеческіє інтереси», написали на своєму прапорі: козак — «слуга» тому, хто збереже козацькі привілеї, а хто він буде — чи царь чи президент російський — це однаково» (стор. 65).

А от і далі: «на другому місяці революції козаки... голосно кажуть: «який не поганий був царь, а... був тоді й ситець, був тоді й цукор, та й городовики тоді не зазіхали на козацьку землю» (стор. 83). Потім

ще не раз луною по праці нашого «історика» розляжеться: «Слуги царю, слуги царю!»

Раніш ми від большевиків чули про козацьку контр-революційність та про те, що вони «слуги царю», опричники, жандарі й т. п., а тепер от і від п. Сулятицького теж сподобилися почути, і він на тій же сопілці заграє нам. Чи то в його смак однаковий, чи може «помилиться» та «не в ті взувся?»

Досі ми думали, що бажання й настрої народніх мас (в тім і козачих) висловлює репрезентативний орган, принаймні в тих країнах, де він є. На Кубанщині цим органом була спершу Військова Рада, а з кінцем 1917 р. Краєва Рада. Отже Військова Рада (козака) як раз «на другому місяці революції» одноголосно обирає своїм почесним головою простого козака Курганова (станіці Псебайської), який з 1906 р. до революції 1917 р. був в заслання на Сибіру за те, що керував повстанням козачого Урупського полку. За це йому Військовою Радою було також призначено доживотню пенсію по 3.000 кар. на рік, а дітей постановлено вчити на військовий кошт аж до скінчення ними високої школи. Отже «слуги царю» найбільшу шану передовсім виявили бунтареві проти царя, та саме за те, що цей бунтарь став на чолі полку, коли полк не захотів піти на «усмиреніє». Це вже щось мало скидається на те, про віщо догадується наш «історик». Проти його здогадів, або, вірніше мовити, вигадок говорять також факти з діяльності Краєвої Ради 1918—1920 рр.

Краєва Рада в складі своїм мала майже 600 депутатів. Значну більшість Ради становили прості козаки й селяне; з цього приводу ген. Деникин в своїх «Очерках русской смуты», том IV, стор. 45, подає наступні числа: серед членів Ради було козачої й іногородньої інтелігенції — 15%, офіцерів — 25%, рядових козаків і селян — 60%. Отже, значить, більшість — прямо від плуга; інтелігенція й офіцери теж переважно станічні мешканці, в більшості — вчителі. А настроій Краєвої Ради що до монархизму був остільки ясний і твердий, що монархисти, яких можна було на пальцях перелічити, повинні були весь час ховатися зі своїми монархистичними мріями. Коли ж оден із членів Ради, старий генерал, згадав був про царя, то Рада його висміяла і йому треба було викручуватися та пояснювати, що він царя тільки як приклад навів, що у нього й на думці нема про повернення царя; і все ж таки станіця (Варениківська), якої він був депутатом, зараз же одкликала його. А це було в листопаді 1918 р., після 6-ти місячного вже панування большевиків (а з ними й «городовиків») над козаками, коли городовики не тільки вже «зазіхали» на козачі землі, а й одбирали їх у козаків, коли вже були розвіяні мрії про «безкровну» революцію, коли почалося скрізь (в тім і на Україні, див. П. Христюк) сильне поправління й революційний патос перших місяців почав завмирати.

Якщо цього мало, то ось ще свідоцтво ген. Алексєєва, який послав з Катеринодару листа великому князеві Миколі Миколаєвичу 15. вересня 1918. р., та де писав йому наступне: «поставленные в сильную зависимость от казачьих территорий, на которых мы работаем, мы не можем проявлять торопливости в заявлении политических лозунгов, ибо это послужило бы во вред дѣлу. *Мѣстное население далеко не готово к воспріятію*

идеї монархії». (Див. ген. Деникин: «Історія русскої смуты», т. III., стор. 256). Отже це писано було бувшому верховному головнокомандуючому російськими арміями, про якого всі знали, що він уміє «рішучим голосом» робити накази про «усмирення» і «внутрішнього» й «зовнішнього» ворога, і Алексєєв, оден із умніших генералів єдино-неділимців, прямо боїться, щоби князь не приїхав в район, увільнений від большевиків. Про це далі читаємо у п. Деникина: «Ген. Алексєєв был весьма озабочен возможностью приезда вел. кн. Ник. Николаевича, в виду тѣх особенностей, которыя существовали в занятом краѣ, в казачествѣ и в особенностях на Кубани» (т. III, стор. 255).

Ще можна навести й такий факт: в місяці лютому 1919 р. Краєва Рада ухвалила постанову про категоричну заборону пропаганди ідей большевизму й монархізму на території Кубані. Заборона пропаганди большевизму переводилася тоді й без цієї постанови дуже суворо, отже вістря постанови було наведене виключно проти добровольчеських трубадурів монархізму.

Але що нашому «історикові» факти, що йому репрезентативні установи — Краєва Рада то-що, що йому свідчення генералів-росіян, коли ж він, бачте, добре знає, що вже «на другому місяці» революції козаки «голосно» балакали про царя, бо й «ситець і цукор за царя був». В дійсності ж тоді балакали про все, але тільки не про царя та вже зза того тільки, що при тодішньому загальному настроєві подібні «розговори» були навіть небезпечними. Але саме головне було в тім, що тоді всі раділи, що нарешті позбавилися царів і князів, і ця радість була однаковою як у «городовиків», так і у козаків. А що до цукру й ситцю, то всі ще тоді добре пам'ятали, що як раз за царя і почало бракувати цих продуктів; зза того й крамниці в 1916 р. розбивали.

А от що, навпаки, читаємо у П. Христока («Українська революція», т. I, стор. 26), про першу велику українську маніфестацію, що відбулася в Петрограді 25 березня (нов. ст.): «Біля 25 тисяч Українців — солдатів, студентів, інтелігенції — вистушили на вулиці Петрограду, як одно тіло, з одною волею, з одним одушевленим палким покликом: «Нехай живе вільна Україна у вільній Росії! Нехай живе революція!» Деякі військові частини (укомплектовані з Українців) явилися в повнім складі. Наперед військових частин їхав на конях бувший конвой бувшого царя (складений з кубанських козаків-Чорноморців) з українським січовими прапором і запорозькими бунчуками».

Про все це автор або не знає, або ж, знаючи, не хоче говорити, бо інакше йому не можна було б зробити «логічного висновку» (на сторінці 6 він там обіцяє робити «відповідні логичні висновки, часом, може й не зовсім приємні»); а «логічним» висновком в данім разі у автора мусить бути це, що козаки «служі царю» та що вони підуть на «усмирення». Автор, одначе, тут, як і в багатьох інших місцях, не виконав своєї обіцянки, бо замість «неприємного логічного висновку» подає читачеві простісіньку нелогічну неправду.

Спеціально з приводу «усмирень» треба нагадати, що ще до революції 1905—1906 рр. кубанські козаки не раз протестували проти посилення їх адміністраційними урядами, звичайно — губернаторами, в поміч поліції (для того, як знаємо, иноді викликалися й армейські вій-

ськові частини). За часів же революції 1905—1906 рр. цей протест збоку Кубанців виявився у формі так званого бунту Урупського кінного полку. Його було послано на «усмирення» Грузії (властиво — Гурії, західної частини Грузії); коли козаки вже в дорозі довідалися про це, вони скинули офіцерів, вибрали на полкового командіра згадуваного вже раніш урядника (підстаршину) Курганова й сотенних командірів; в повному боевому порядку полк повернув до Катеринодару; бувшиш тоді наказним отаманом ген. Михайлов втік з переляку з Катеринодару у станицю Пашківську. Простоявши де-який час в Катеринодарі й ні звідки не маючи підтримки і вказівок, що йому робити далі, полк пішов у свій відділ (повіт) і розташувався в станиці Гіагинській. Полк зробив в повному порядку марш біля 250 верстов; полкова каса й зброя були в цілості й сохраннысті. Відійшовши від переляку, ген. Михайлов зібрав війська й обложив Гіагинську, поставивши ультиматум «бунтарям» про здачу на милость начальства. Козаки відмовилися здатися. Тоді Михайлов наказав почати обстріл станиці з гармат. Тільки після цього, бачучи, що сила не на їхніх боці, козаки здалися. В цей саме період Семеновці й Преображенці «усмиряли» Москву, розстрілювали залізнодорожників в Коломні; другі військові частини в цей саме час «усмиряли» Латишів, Грузинів і інших. В цей же час повстав «Потемкин», і «потемкинці» входять в історію, як герої революції; коли ж щось подібне роблять Кубанці, то «історик» Кубані навіть про це не згадує, бо хоче їх виставити «усмирителями» і «слугами царю». Може не знав? Трудно припустити, бо ж про цей факт багато писалось в часописах, а по станицях так і горобці на тинах про це цвірінчали. Отже «історикові» та ще й такому, що «віддав крапці свої роки й сили Кубані», здається, ніяк не можна було не знати про подібні дійсно історичні й революційні факти. Очевидно, авторові треба було промовчати про цих «слуг царю», бо вони ніяк не вгазили в його «історичну» схему.

В перші ж дні революції 1917 р. козаки рішучо заявили Тимчасовому Урядові, що вимагають повного їх увільнення від виконання поліційних функцій, що вони ні проти селян, ні проти робітників виступати не будуть.

От так випадає справа з «усмиреніями». Але п. Сулятицький знає козацьку натуру краще, аніж самі козаки себе знають; не даремно ж він покликається не раз на «підсвідомі почуття мас» (стор. 131). Треба тільки, щоби «путній царь» на них, як слід, нагрімав, то вони певно почухали б потилицю, та й пішли б «усмиряти», бо вони, бачте, «слуги царю». Отже не військо, не слуги державі, а іменно — «слуги царю». Опричники! А чому ж вони «слуги царю»? Тому, що їх примусово забирали на військову службу? Так у війську, як відомо, служили не тільки кубанські, а й не козаки; служили там крім Великоросів — і Грузини, й Вірмени, й Українці з Великої України. Отже по цій логіці й Українців, і Грузинів і інших треба було б теж величати «слугами царю». Відомо також, що сила Українців лишалася на зверх-терміновій службі у війську в якості унтер-офіцерів, фельд-фельбів, каштенармусів то-що; до цього пнали їх лиха година, злидні, безземелля; досить значний відсоток Українців був у корпусі жандармів і в поліції (навапакі, Кубанці не охоче йшли на зверх-термінову й жан-

дармсько-поліційну службу). Отже, за логикою нашого «історика», Українці — мабуть, рафіновані «слуги царю». А вже ж як іти до кінця цим «логічним» шляхом, то найбільш рафінованим «службою царю» буде сам наш «історик», бо він же добровільно, не з примусу пішов на царську службу, з гордістю, мабуть, носив мундір, мав від царя чини й ордени, виносив присуди «по указу его императорского величества». До цих висновків приводить подібна «логіка», до висновків, може, й справді декому неприємних. А проте, п. Сулятицький у своє виправдання може сказати, що він не тільки цареві служив, а й іншим.

Наклепавши в цей спосіб на всіх козаків, п. Сулятицький, розуміється, не міг окремо не фіцнути взагалі козачу інтелігенцію, та зосібна проводирів козачих, або, як він їх зневажливо називає, «образованих» козаків. Властиво кажучи, це є головні вороги нашого «історика», і у нас залишається вражіння, що й вся ця «історична» праця написана головно з метою «розрахуватися» з *козачими проводирями*. Само собою розуміється, з ними йому зовсім вже не личить церемонитися: забули про «общечеловеческие интересы», написали на своєму прапорі — козак слуга тому, хто збереже козацькі привілеї, все одно — чи царю, чи президентові російському!

Це наш «історик» пише про всю кубанську інтелігенцію, не виділяючи ні груп, ні окремих осіб; пише це й про мертвих, що своєю смертю за долю й волю Кубані засвідчили неправду цього огидного твердження, і про живих, що може тільки випадково виприснули з накинutoї вже катами на їхню шию петлі або від націленої на них із засідки кулі.

Відповідати на подібні «історичні» прийоми, це значило би принижувати людську гідність тих, на адресу котрих кинута ці недостойні обвинувачування.

* * .

Оттак попередю розправившись на 66 сторінках з козаками та з їхніми проводирами, наш «історик» починає далі вже писати дійсні «Нариси з історії революції на Кубані», бо раніш то була тільки передмова, вступ, аби підготовити читача до сприйняття «откровеній», з яких саме повинно навчатися «сучасне молоде покоління... як і чого не слід робити, і навпаки». Здається, вже й на перших 66 сторінках автор яскраво показав, «як і чого не слід робити», а саме: передовсім не слід писати про те, чого не знаєш, а по друге — не слід писати неправду.

Так от, кажемо, то була приказка, а казка починається тільки зі сторінки 67-ої.

Читавш її, цю «історію-казку», та дивуєшся, не знаючи, чого тут більше: неуптва, чи, кажучи дуже обережно, нелогічності, чи нерозбірності в засобах політичної боротьби, бо ціла книжка є яскравим виявом цієї боротьби, чи мстивості, чи просто гидоти.

Видаючи себе за глибокого знавця кубанських справ, автор засвоює собі менторський тон і з видом непохибного авторитету, як це найчастіше буває з неуками, навчає цих «нерозумних» Кубанців, як і що їм треба було б робити в різні моменти їхнього життя. Цєю ролею він остільки захоплюється, що навчає не тільки «сучасне молоде покоління», а й...

мертвих. На стор. 75-й він подає пораду небіжчикові наказному отаманові Війська Кубанського ген. Бабичу, як би йому треба було поводитися в початку революції 1917 р., щоби цим прислужитися «Кубані більше, ніж всією попередньою службою». Подаються поради й Донському отаманові небіжчикові Калєдину (стор. 144). Дав він дуже цінні поради живому ще Керенському й іншим.

Ну, та це не так цікаво, як глибокомисні поради нашого «історика», правда — дуже запізнені, Військовій Раді й Військовому Правительству.

«Рада й Військове Правительство, проказує п. Сулятицький, могли сказати своє *велике слово*... Рада могла сказати, що й козакам не за-казано робити революцію, що козаки теж роблять її на підставі права, яке дає Революція, що вона, Військова Рада, проголошує себе *верховною владою на Кубані* і ухвалює:

1. «Від нині козаки самі будують своє життя».

2. «Всім громадянам Кубані — не козакам, без різниці національності і віри, котрі живуть в Краю стільки то років до сьогодні, дається право кубанського громадянства, тоб-то всі «городовики» *стають козаками*».

3. «Громадяне не-козаки, не приписані до громад, що живуть по містах, приписуються в козаки до тих мійських громад, де вони живуть. Громадяне не козаки, що живуть по станицях, приписуються в козаки до тих станиць, в юртах яких вони живуть».

4. «Не приписані в козаки, цеб то, всі ті, хто з тих чи інших причин позбавлений кубанського громадянства, проголошуються чужинцями, і, як чужинці, позбавляються права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані».

5. «Всі козаки (громадяне Кубані) вибирають своїх депутатів (на підставі закону) до Кубанської Краєвої Ради, котра вирішить: чи бути Кубані самостійною державою, чи «Кубанською Областю» в Росії, чи преднатися до України, а також земельне питання і всі інші головні питання життя Краю» (стор. 89).

Так як же ж це все просто було! Недаремно розумні люде вже давно кажуть, що «все велике — просте», але тільки до простого-великого чомусь-то додумуються тільки геніяльні люде. Отже серед козацьких провідирів, очевидно, ні одного геніяльного чоловіка не було, щоби до цього додуматися. А крім того, хіба вони про це дбали? У них на думці друге було, а що саме, про це теж довідуємося від нашого «історика». «Більшості провідирів козацьких, каже він, і на думку не спало робити революцію. До тих психологічних процесів, що відбувалися в козацьких масах, до зміни їх настроїв, мрій і бажань вони не дуже придивлялися і прислухалися. Вони мали одну ціль — зберегти від городовицьких зазіхань козацьку землю» (стор. 89).

Але все ж придивимось трошки ближче до великого винаходу нашого «історика».

Отже, значить, все «велике слово» своє автор базує на психології козацьких мас, на їхніх мріях, бажаннях і настроях, а в цьому, як знаємо, він «поза конкуренцією». Візьмемо спочатку для аналізу моменти політичні, а саме точки 1 й 5: козаки від нині самі будують своє життя, а для

того вибирають Краєву Раду, яка й вирішує, чим бути Кубані — самостійною державою, частиною Росії, чи частиною України.

Що до самостійного будування свого життя, то саме цей постулат і був у кубанських козаків, та особливо у Чорноморців, за весь час революції 1917—1920 рр. домінуючим, пануючим над всім останніми. Саме зза цього й проливалася козацька кров на Кубані спершу в боротьбі з большевиками, потім — з денікинцями, потім знову — з большевиками, а взагалі кажучи — з російськими єдино-неділимцями різних колірів. Розуміється, саме поняття цього самостійного будівництва, або, вірніше мовити, об'єм самостійного існування Краю в різні періоди революції мислився не однаково, бо дух і світогляд народу в процесі революції змінювався; ці зміни й відбивалися Радою, спочатку Військовою, себ то тільки в складі козачих депутатів, а потім — і Краєвою.

Вимагати від Кубанської Ради, як це робить наш «історик», щоби вона на самому ж початку Революції «проголосила себе верховною владою на Кубані», це значить — цілком не знати не тільки об'єктивних умовин, але й «психології, настроїв, мрій і бажань» народніх мас того часу.

Що це значить: «Військова Рада проголошує себе верховною владою на Кубані»? Та зовсім ясну й просту річ: Рада проголошує, що Кубань не визнає центральної загально-російської влади, якою тоді було Тимчасове Правительство, що Кубань одривається від революційної Росії. Припустимо на одну хвилину, що на Кубані в цей час, себ то квітень—травень 1917 р., психологія мас давала ґрунт для такої «революційної» акції (припускаємо лише тому, що фантазія взагалі меж не знає, нею літають на місяць, і на Марс, або з Марсу на землю, — див. Жюль Верн, Уельс, А. Толстой і багато інших). Але що з того сталося б? Та мабуть те, про віщо значно пізніше, а саме в кінці червня 1917 р., сказав в адресу не 3-х мільонової Кубані, а 30-ти мільонової України с.-д. Церетелі: «во имя единого, великого, целого мы не остановимся, чтобы задавить малое, часть целого» (зацитовано у п. Сулятицького, стор. 100). А коли трохи пізніше пішли провокаційні поголоски про те, що донський отаман Каледин хоче усамостійнити Дон, то російський уряд поставив Донцям вимогу видати Каледина, проти Дону було мобілізовано дві військові округи. І то не були тоді грашки, бо салдати не хотіли воювати з Німцями, але проти Дону вони пішли б охоче, понеже це ворог не такий вже страшний, як Німці. Отже, значить, проголосивши себе верховною владою, Військова Рада повинна була б воювати проти цілої Росії; проти Кубані тоді пішли б не тільки самі Великороси, а мабуть і не великороси, «чтобы задавить малое, часть целого», бо така тоді була реальна психологія. А Рада могла би виставити проти цього війська — дідів, починаючи від 40 років, жінок та дітей, бо всі козаки та навіть «городовики», які, на думку нашого палкого автора, життя своє покладали б тоді за Кубанщину, були на фронтах німецькому або турецькому.

Впрочім у автора на поготові є вихід і з цього, трохи складного положення. Не встигли б ще прочухатися там, в центрі, не встигли б ще мобілізувати де-кількох військових округ і «задавить малое», як він вже скликав би Краєву Раду та й поставив би їй на вирішення три питання (чистісінько так, як у казці — три шляхи лежали перед багатирем): чи «Кубанская Область» в складі Росії, чи «Українська губернія», чи «Са-

мостійна Держава». Не кажучи вже про «психологію, мрії й бажання» та про об'єктивні географічні, економічні і соціальні моменти, які виключали тоді навіть можливість постановки останніх двох питань, очевидно, присутність на кубанських кордонах або тільки загроза наступу мобілізованих в сусідніх округах військ вплинула б на скликану — по рецепту п. Сулятицького — Краєву Раду в той спосіб, що розуміється, вона ухвалила б «Кубанську Область» в складі Росії, хоч там і сиділи б «городовики», або вірніш — саме тому, що там вони сиділи б. Але чи варто ж було Військовій Раді проголошувати себе «верховною владою», скликати Краєву Раду та починати весь цей заколот, аби кінець кінцем одержати відповідь і без того ясну, розв'язану тодішнім життям? З повним правом членів такої Військової Ради всі розумні люде могли би назвати дурниками. Але це не зашкоджує п. Сулятицькому тепер, через 8 років, з нав'язаним захопленням висунути свій чудернацький проєкт-пораду.

Отже ця порада, що з таким запізненням подає напередтні козакам наш «історик», виглядає наче б то зовсім нереальною та, може, на той час і не такою розумною, як, мабуть, здається вона авторові.

Ну, розуміється, всі останні точки його програму (2, 3, 4) цілком «розумні», але тільки все ж є й тут де-які неясності. Скажимо, автор надає права кубанського горожанства всім не-козакам без різниці національності і віри, що прожили стільки-то років на Кубані, себ то «всі городовики стають козаками». А як же бути з Черкесами, які прожили на Кубані не кілька років, а кілька віків? Їх теж, очевидно, треба повернути в козаки. А що як вони не захотять бути козаками, а схотять зостатися тільки кубанськими громадянами й Черкесами, тоді ж як? А тоді, згідно з точкою 4 програму, їх треба «визнати чужинцями і позбавити права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані». Що такий казус міг би трапитися, то для цього є реальні підстави: в кінці 1917 р. була скликана нарада в зовсім стислому колі членів Уряду й Законодавчої Ради про негайне переведення в життя постанови, тоді недавно ухваленої Краєвою Радою (властиво це було спільне засідання Ради й З'їзду іногородніх, сесія 13—21 грудня 1917 р.), про надання активного виборчого права до Ради всім іногороднім, що прожили на Кубані більш двох років. На пропозицію одного з членів наради найменувати всіх громадян Кубані козаками, щоби в цей спосіб технічно зафіксувати політично повноправних горожан, а для не-козаків (себ то чужинців) залишити назву «іногородніх», присутні на нараді товариш голови Ради султан Шахим-Гирей і член Ради М. Х. Хаттогу заявили, що вони повинні з цього приводу порадитися з горською фракцією, а порадившись, передали голові Ради М. С. Рябоволу, що фракція не пристає до цієї пропозиції: Горці не хотять міняти свого назвиська.

Отже, це так з Черкесами. А як би повернулася справа з охрещенням в козаки Німців-колоністів, Вірмен, Греків, Жидів та й багатьох «городовиків» Українців і Великоросів, то це теж ще невідомо, бо тому, хто хотів надбати земельку, тому ще була рація піти в козаки, а іншим, не-хліборобам — купцям, промисловцям, ремісникам, робітникам — жадного резону в тім не було. Та й городовик-хлібороб мабуть не кожен поліз би у козаки, бо клопотлива це річ — козакувати: сам зв'язаний службою з 17 до 38 років, всіх силів виражай на службу; це не те, що — по сал-

дацькому жеребку та різні родинні вільготи. А синам треба справити й коника, й сіделечко, вбрання все військове й таке инше. Звісно, як би земельку одержати, а такої служби не нести, то воно б охотніше йшлося у козаки, а то... мороки забагато! недаремно ж де-які козаки випишувалися й переходили у міщане. Отже так роздумається який «городовик» та й одмовиться козакувати*). А тоді, по рецепту нашого «історика», треба було б всіх оцих городовиків «без різниці національності й віри» «визнати чужинцями», а вони ж, може, дійсно, бодай не «з діда-прадіда», а хоч би «з батька-матері» живуть на Кубані, другого вже родовища не мають, тому ніби то не зовсім було б гарно «позбавити їх права брати яку-будь участь в громадсько-політичному житті Кубані». До речі сказати, проводирі «городовицькі» зовсім не поділяли думки п. Сулятицького про «всезагальне окозачення». Навпаки, вони весь час вели агітацію за «розкозачення» навіть козаків, а в Радах Краєвій і Законодавчій ні разу не ставилося на обговорення питання про прийняття всіх у козаки, хоч «городовицькі» депутати мали повну можливість поставити це питання.

А як ілюстрацію до цього наведемо такий факт: в липні 1917 р. селяне села Федоровки делегували до Катеринодару двох депутатів, аби выяснити, що їм треба зробити, щоби «законним образом» засіяти біля 700 десятин не їхньої землі. «В першу чергу, пише один з цих делегатів, делегати попали в Обласний Продовольчий Комітет і на запит, звернений до п. Рябовола з приводу землі, він відповів: «Записуйтеся у козаки, тоді у вас і земля буде». Делегатам нічого иншого не залишалось, як повернутися й піти собі геть. Якщо козак Рябовол і по продовольчим питанням буде давати подібні безглузді пояснення, то Росія й армія залишаться без хліба. Делегат сел. Федоровки: С. Кривцов». От як відповідали іногородні в 1917 р. на пропозицію козака Рябовола записалися у козаки. Може статися, що не инакше, як безглуздою, назвали б вони й нинішню пропозицію «городовика» Сулятицького.

А проте спробу «стрижки під одну гребінку» було зроблено на Кубані вже по від'їзді п. Сулятицького звідти. Року 1920 прийшли туди большевики і, як люде сміливі, перевели там реформу, рекомендовану п. Сулятицьким, тільки «навпаки». Він хотів всіх іногородніх охрестити козаками та в цей легкий спосіб урівняти в правах, а большевики, навпаки, хотіли «розхрестити» козаків з тією ж самою цілею, знищивши саме ім'я «козак». Робили це вони з рішучістю, ім взагалі властивою, й карали не тільки за те, що козак називав себе козаком, замість того, щоби називатися громадянином або товаришом, але й за ношення черкески, бешмета, пашки-кубанки, не кажучи вже про «смертоносну» зброю — кинжал.

Але ось коли почнете передивлятися часописи, що виходять нині (1926 р.) на Кубані, то не мало будете здивовані, бо весь час там тепер пишеться про козаків і іногородніх, про «станові» незгоди між ними, про

*) Пригадується, що як раз таке пояснення й давав авторові виданої ще до світової війни книги про Кубань Македонову старий городовик, що прожив на Кубані щось біля 40 років і не захотів приписатися у козаки, бо, мовляв, він не дурень, щоби всіх синів справляти на свій кошт та посылати під ворожу кулю. Що правда, козаки підносили в 1917 р. питання про зменшення їм тягару військової служби, але ще не знати було, як це кінець кінцем буде випадати в дійсности.

постійні непорозуміння й боротьбу із-за землі та ин. Беремо на витяг декілько прикладів. Армавірський «Трудовой Путь», ч. 12/1926 р., переказує доповідь Коханова на нараді земельних працівників Армавірської Округи; доповідь свою Коханов зачинає з того, що, мовляв, «население округа состоит из двух основных частей: казачьего (коренного) и крестьянского (иногороднего)». В ч. 109 той саме «Труд. Путь» пише, що «разнь между козаками и инородными в некоторых станицах определенная». Отже знову — козаки й некозаки, корінні й іногородні, знову «рознь». Краснодарське «Красное Знамя», ч. 59/1926 р., подає статистичні відомости про наслідки виборів по Кубанській округі до станичних рад і районних ісполкомів і між иншим показує, що до станичних рад обрано: «казаков — 61,2%, крестьян — 37,9%, других сословий — 0,9%», а до райісполкомів, після належної перерештки, «казаков — 37,4%, крестьян — 59%, других сословий — 3,6%». Теж «Кр. Знамя» в числі 105 1926 р. вміщує кореспонденцію зі станиці Терновської про те, що там зовсім не хотять давати землі «рассейцам» — іногороднім; представники іногородніх гаряче доводять в станраді, що «іногородні повинні одержати землю нарівні з козаками, бо вони перші пішли на захист революції». «Радянський Станичник», ч. 36/1926 р. (Краснодар) пише, що в ст. Ново-Малоросійській гостра станова незгода, яка найбільше виявилася на першому засіданні станради, в президіум якої увійшли всі козаки (з числа 100 членів станради 73 козаків, 27 іногородніх). І так далі, і тому подібне. без кінця!

Під час виборів, як свідчить «Кр. Зн.» ч. 10/1926 р., мали певний успіх гасла: «геть з городовиками», — наша козацька сила бере гору». — «давай назад землю». В ч. 12 ця ж газета пише: «основной тон казачьих настроений характеризовался тем, что мы называем «ура-казачьими» настроениями. Эти настроения шли под флагом сословной розни: провала иногородних на выборах, недопущения их в советы (до 1925 р. в станрадах більшість була забезпечена іногороднім, Л. Б.)... Ближайшая цель, которая ставилась *средняцким* казачеством на выборах — это закрепить свои политические позиции в советах, «захватить» свои казачьи «права» на участие в этих советах».

Загострення взаємовідносин, очевидно, почало непокоїти владу «предержащу», і тому в лютому 1926 р. з'їзд рад Кубанської округи випускає гарячу відозву, якою закликуює до примирення козаків з іногородніми.

От і маєте! «Сословій» по радянським законам не існує, всі однако громадяне, «паляницю на двоє переломили», себ то землю розділили, а «козаки» й «іногородні» все ж існують. В землі правно урівняли, в громадянських правах майже урівняли (іногородні, починаючи з 1920 р., мали більші права, аніж козаки, принаймні — фактично), а в назві не змогли урівняти, не прищепилося до життя, а вже ж чого не робили! І від попередніх проводирів козацьких, «ура-козаків», так ненависних нашому «історіку» як і радянським письменникам, здається, й духу на Кубані не залишилося, бо, по заяві самих комуністів, козака інтелігенція або перебита, або в еміграції, а «ура-казачьи» настрої все ж і доси є й козаки доси ховаються у свою «станову пшкаралупу», (вираз п. Сулятицького, що трактує козаків, як стан «погромщиків» і «слуг царю»).

Отже боязно, що й з програму нашого «історика» що до перехрещення всіх городовиків на козаків теж саме вийде, що й з большевицької реформи. Це зайвий раз може тільки підкреслити той факт, що не все просте є великим, хоч і все велике є простим. Розуміється, не в зміні імен і навіть не в правовім урівнанні треба шукати шляхів до так необхідного унормування взаємовідносин між козаками й іногородніми, а головню, якщо не виключно, у царині правильного розв'язання земельного питання.

* *
*
*
*

На превеликий жаль, автор «Нарисів», подаючи на стор. 89 проєкт ухвал, які повинна була б прийняти в початку 1917 р. Рада, не розвинув свого земельного програму, а лише зазначив, що Краєва Рада в складі козаків і не-козаків повинна була би вирішити також «земельне питання і всі інші головні питання життя Краю».

Але трохи раніш (на стор. 88), описуючи, по своєму звичаю у фельетонний спосіб, радість козаків, коли вони почули про народження козачої влади — Військової Ради й Правительства, автор наче натякає на те, що треба було би зробити Раді. «Згадалося щось давнє, колишнє, майже забудьте; стало воскресати щось рідне, своє... Рада... своє правительство... «Рада» — магічне слово; «Рада» — закон, «Рада» — доля козацька, є «Рада» — є все. По першому слову Ради козак не тільки «переломить паляницю на двоє», а й життя віддасть» (стор. 88). Ну, хіба не поезія! Високе поетичне захоплення аж до віддання життя комусь і за щось, аж до переломлення «паляниці на двоє», себ то до віддання половини землі «городовикам».

Але ось трохи нижче у нашого автора йде вже з прози життя: «Козак, здобувши свою владу, зм'як і був здатний кинутися в обійми городовикові, як братові, але до городовика й не підступиш». От тобі й на! Що ж трапилось? Чим розгнівав козак городовика-брата? Невже тим, що половину «паляниці» хотів йому в руки віпхати? Бачте, пояснює «історик», «городовики почали казати,... що землю городовикам не ця влада дасть, а Всеросійські Установчі Збори».

Еге! так от воно як! Ця влада, козацька вибрана влада осмілюється не дати землі «городовикам», не дивлячися на те, що козаки хочуть її віддати? Та цю ж владу вибирала Військова Рада, а членів Ради вибирали козаки; отже члени Ради мусіли виявляти «психологію, настрої, мрії й бажання» того козака, який так «зм'як і здатний був кинутися в обійми городовикові». Так-то воно так, каже наш «історик», та от як би не ті козацькі проводирі; вони, вражі сини, стали на перешкоді до здійснення благородного жеста «переломлення паляниці». А чому ж козацьким проводирям було ставати на перешкоді? Ну, та це само собою ясно: «козацькі проводирі (в иншім місці автор ставить замість проводирів уже всю «козацьку інтелігенцію», стор. 82), не хлібороби, знали, що коли козацькі громади приймуть «своїх» городовиків до громад, себ то в козаки, то не хліборобам не вистачить землі, і вони позбавляться паїв (стор. 85).

А «козак не хлібороб має землю, здає її в оренду городишкови і гадає, що все «перемелеться», земля в нього буде, і буде він її здавати в оренду тому ж городишкови» (стор. 83). «За лакомство нещасне» (землі, дворянство, чини та ордена) козацька інтелігенція запродалася і покинула свій народ «ожидать обетования Отча свише» (стор. 64).

От це називається винайти корінь зла Кубанського й підвести міцний, «матеріалістичний» ґрунт для пояснення того, через що саме козацька інтелігенція вибрала той шлях, який нині так не подобається «історикові». В цьому є теж своя логика: козаки — «городишківські» погромщики, «слуги царю»; їхня інтелігенція — хриштопродавці зза земельного пайка, зза 3—5—10 десятин!

Бачте, інтелігенція українська, російська, грузинська, вірменська й ин. народів підчас революції горіла в революційнім огні, дні й ночі працювала, шукаючи шляхів, щоби повести свій нарід до кращої будучини, до волі й добробуту, а от кубанська інтелігенція в цей час дбала лише про збереження своїх пайків, про те, щоби й на будучину здавати їх «в аренду тому ж городишкови!»

Отже мабуть зза цього вона й в шостимісячнім поході маширувала, оточена з усіх боків большевицькими військами й проголошена ними «по-за законом», себ то призначена до винищення; зза цього багато її пішло під большевицький розстріл, а де-хто й під «добровольчу» кюпю та й на «єдинонеділимчеську» шибеницю попав; зза цього кубанські проводирі йшли на те, щоби їх щоденно цькувала російська й своя («рідненька!») чорна сотня з одного боку, а червона сотня — з другого; зза цього, певно, проводирі кубанські будували й «великую, неділимую» замість того, щоби будувати самостійну Кубань або щоби приєднати Кубань до України. Все лихो — зза цього, зза «пайка!»

Але як би наш «історик» зміг бути, бодай на хвилину, чесним зі собою й з иншими, як би він хоч трошки знав козацтво, рядове, просте козацтво й його інтелігенцію — вчителів, агрономів, кооператорів, людей вільних професій, то він не посмів би писати про них своїх ганебних наклепів. Як би він міг бути бодай мінімально справедливим, то він сказав би, що й нечисленна і зовсім не підготована до політичного життя, до розв'язання надзвичайно складних питань, які поставила перед нею Велика Революція, кубанська інтелігенція в більшій своїй частині теж була захоплена революційним ентузіазмом, що найменше вона дбала про «пайки й лакомство нещасне», що може більш, а в крайнім разі не менш за інтелігенцію инших земель бувшої Росії, вона несла свої сили, розум і своє життя на служення своєму Краєві, і тому саме не менш, що її самої було замало, жменька. Вона, як і инші, робила помилки, спотикалася, падала, але чесно, ретельно служила своєму народові.

Коли б автор був чесним зі собою, то він сказав би читачеві, що, будучи на Кубані, він зовсім не поділяв нинішнього свого погляду на кубанську інтелігенцію, на козацьких проводирів, бо й сам приймав їхній програм, та зокрема програм т. зв. Чорноморської групи членів Ради: принаймні, так згучала його заява, коли він на короткий час вступав до уряду В. М. Іваніса в початку 1920 р. А може тоді з яких

будь «вищих» міркувань він говорив п. Іванісу не те, що думав? В кождім разі, в одному з цих випадків він розходився з правдою.

Нарешті, як би «історик» хоч трохи знав психологію козацтва, то він мусів би також знати про те, що коли б козацтво прийшло до рішення «переломить паляницю», то все ж воно не позбавило би свою інтелігенцію, в тому числі й «проводирів», земельних пайків, а пайки ці для інтелігенції були би тільки зменшені і як раз в тій само пропорції, як і для всіх козаків-хліборобів. Це сталося б тому, що в уяві козацтва, якої не вибити ані большевикам, ані нашому «історикові», позбавлення права на землю, означає позбавлення права бути козаком: без землі — нема козака, навпаки — прийняття у козаки механічно тягне за собою наділення землею на рівних з іншими членами станичної громади правах. Саме через це, коли розмір пайків на прикінці ХІХ і в початку ХХ ст. ст. значно зменшився дякуючи великому природньому приросту населення, козаки почали ставитися дуже обережно до прийняття прийшлого елемента, бо це означало дальше зменшення пайків. Цю обережність зазначив і наш «історик», кажучи здивовано, що навіть в перші дні революції 1917 р. ні одна станиця «не склала постанови про прийняття городовиків у козаки» (стор. 74). До речі сказати, що ж після наведення цього факту залишається від твердження автора про бажання, яке ніби то було у козаків: «переломить паляницю надвоє» — віддати половину землі городовикам.

А далі, якими все ж найвниими уявляє собі автор козаків, коли припускає, що вони могли думати, що відібранням від інтелігенції пайків розв'язеться земельне питання на Кубані, що цими пайками будуть задоволені «городовики». Правда, тоді, в 1917 р. палкі агітатори, переважно — большевики, оперували й цим аргументом, але він, цей аргумент, є з того ж самого арсеналу, як і подібні йому, дуже тоді популярні аргументи всеросійського масштабу: «якщо поділити всю землю, то на кожного припаде мало чи не 100 десятин, а як розділити всі гроші, то кождий матиме мільйон карбованців!» В дійсності ж, як би відірати всі інтелігенські козачі пайки, то мабуть набралось б на цілу Кубань з 30—40 тис. дес., а цієї площі вистачило би максимально на задоволення 3—4 тисяч «городовицьких» родин. В моїй, скажім, станиці таких пайків нашлось б біля 250—300 десятин, а іногородніх в 1917 р. там було більш, як 10.000 душ.

Для ілюстрації дійсної «земельної» психології козацтва може не пошкодить показати на де-які факти вже й зі сучасного «під-радянського» життя Кубані. Найтяжчим злочином в очах радянської влади є, як відомо. приналежність до еміграції і до «не-працюючого» елемента. В еміграції перебуває значна частина кубанської інтелігенції та біля десятка тисяч козаків, іноді в безвісности для своєї станиці — в Сербії, Болгарії, в Чехословаччині, Франції, Америці, Африці, а може й на якихось Балкарських островах. А тим часом читаємо з приватних листів та й в радянських часописах, які виходять на Кубані, що в станицях підчас нового «землевлаштування» — себ то підчас розподілу землі між козаками й «городовиками» на «їдців» — станичні громади пропускають присутніх «їдців» не-козаків, та одночасно нарізують пайки відсутнім козакам-емігрантам. однаково інтелігентам і не-інтелігентам. Так, на-

приклад, кореспондент «Красного Знамени» в ч. 38 за 1926 р. окаржитись на земельні «непорядки» в станиці Іллінській; «надо наділити, пише він, пропущених в момент землеустроювання 813 вдіков за сче́т прирезки землі из Госфонда с одной стороны, и отобрания землі от нетрудового елемента: духовенства, торгашей и *находящихся в эмиграции*, с другой». Отже сидить собі Кубанець-болгарин в шахті, або Кубанець-француз на заводі Рено, чи Кубанець-болеарець на кавовій плантації та навіть і не знає, бідолашний, що на Кубані чекає на нього, «страшного злочинця» пайок аж в 1—2 десятини (звичайний нині, після поділу землі на «їдців», пайок) і буде чекати, аж доки бідолаха не поверне додому або доки не сповістять приятелі про смерть на чужині.

А наш «історик» пише, що «козацька інтелігенція... добре знає, що коли станеться це (приняття «городовиків» у козаки, Л. Б.) — то станеться й друге, а саме те, що земля перейде в руки тільки козаків хліборобів, а козаки нехлібороби не матимуть її» (стор. 82). Очевидно, хтось каже неправду: чи наш «історик», чи життя?

Отже, коли підійти ближче до тієї палкої аргументації, яку висунув автор «Нарисів», щоби створити фундамент і на нім поставити свій брудний будинок обвинувачувань кубанської інтелігенції в запродавності та в зрадництві своєму народові й краві, то й виясниться, що фундамент той є плід хворої фантазії, а цілий будинок збито з неправди й наклепів.

Між иншим, в один голос з нашим «істориком» пишуть про нас і радянські автори, підводячи тільки трохи инший «матеріялістичний» ґрунт під діяльність козачої інтелігенції. «Козаки, пише Й. Гольдентул слідом за Г. Ладохою, считали себя монополистами на все «места», особливо «теплые», главным образом, на синекуры и конечно были недобрыми другими претендентами (себ то иногородніми), в массе более способными. Эти озлобленные мелко-буржуазные интеллигенты, не смотря на свою немногочисленность, играли не малую роль в деле обострения отношений между казаками и иногородними» («Зем. Отн. на Кубани», стор. 19.). Отже у П. Сулятицького — земельний пайок, а у т. Гольдентула — посада, «теплое местечко», а по суті вони не розходяться. Б'ють в ту саму точку й з однаковою ціллю — принизити, закидати багном «образовану» козачу інтелігенцію. Нас це зовсім не дивує й не обурює, бо це ж звичайне явище й найздені аргументи у напливного малокультурного елемента проти корінної, тубільної інтелігенції. Теж саме чуємо на Україні, в Грузії й инде збоку «істориків» і не-істориків Росіян.

* * *

Від загального наклепу на Кубанську інтелігенцію наш «історик» переходить не раз на протязі своїх «Нарисів» до конкретних вже обвинувачувань, иноді називаючи імена «злочинців», иноді ж зазначаючи тільки групи або установи. Ось що, наприклад, він пише про кубанський областний продовольчий Комітет 1917 року: «Учорашні маленькі урядовці міської управи чи кооперативу, що одержували найбільше 75 крб. на місяць, тепер головують, одержують 400, 500, 600 крб. на місяць.

Вчора вони розпиналися проти хабарництва старої бюрократії, докоряли їй, що пухне на крові народа, а сьогодні складають самі для себе штати з такою платнею, про яку не смів мріяти не то що середній, а й великий провінціальний урядовець, (мабуть, мировий суддя?). Але це не позбавило нові установи і їх персонал хвороби хабарництва, може ще гіршого. В поведінці з прохачами нечемність, грубість, якої іноді не було і в до-революційному поліційному участку» (стор. 97).

Головував в продовольчому Комітеті тоді небіжчик М. С. Рябовол; про це згадує й автор на стор. 107. Членами Управи були кооператори (Арк. Кучерявенко), агрономи (п. Чинчиковський), бувші члени Катеринодарської міської Управи (пп. Верещака, Щупляк); служив там один час і небіжчик Ол. Ів. Кулабухов, і інші видатні діячі. Отже це вони, «маленькі урядовці», що «вчора розпиналися проти хабарництва», а сьогодні, якщо повірити нашому «історикові», ніби-то самі ще гірше хабарничали; це вони вчора обурювалися проти нечемности й грубости старої бюрократії, а сьогодні виявляли відносно прохачів «нечемність і грубість, якої іноді не було і в дореволюційному поліційному участку?» Отже з приводу цієї «похвальної» характеристики установи, на чолі якої стояв аж до лютого 1918 р. М. С. Рябовол, якому вірила вся Кубань, а Рада постійно оббирала його на голову, можна сказати тільки одно: безперемонність і моральна неохайність нашого «історика» не знає меж! Од першого до останнього слова це є неправда, і при тому несовісна, свідома неправда! Але, очевидно, в плян і завдання «історичних нарисів» саме і входе багнати всіх, до кого тільки автор їх підходе.

Так от, далі, на стор. 152 він безоговорочно цитує автора, що заховався під псевдонимом Ник. Туземцева і що вкладає в уста небіжчика Султана Шахим-Гирея, безсмінного товариша голови Законодавчої Раді, слова, сказані ним ніби то «в імені Черкесів» при першій зустрічі Кубанської делегації з ген. Корніловим що «Черкеси всі, як один, пориваються під головне командування ген. Корнілова». Не можна в инший спосіб накинути тінь на пам'ять мертвого, то хоч цим «історичним» прийомом — цитуванням псевдонимного автора треба закаляти пам'ять цього чесного, прямого й невідкупного Кубанського революційного діяча.

Взагалі наш «історик» використовує «джерела» досить оригінально: коли йому треба ославити, чи вірніш мовити «обмазати» того чи иншого з кубанських діячів, то він вибірає потрібну для того характеристику й освітлення фактів у... ворогів цього діяча й оперує з ними даними. як з безсуперечним, не підлягаючим вже сумніву й критиці історичним матеріалом (найчастіше використовується для цього ген. Деникин). Щоби посилити враження, автор до цього ще додасть де-що від себе, де-що замовчить, а де-що й «простилізує» на свій смак для повноти картини. Чудовий «методологічний» прийом, призначений для навчання молодого кубанського покоління!

* * *

Як вже знаємо, наш «історик» хотів би рішити кубанське земельне питання перш за все в цей спосіб: одібрати лайки від козачих інтелігентів і передати їх новим козакам — «городовикам». Ми певні того, що

як би в цей простий спосіб дійсно можна було задовольнити земельний голод «городовиків», то козака інтелігенція, принаймні значна її більшість, гаряче обстоювала б цей проект, — хоч це йшло б всупереч традиціям козащини.

Властиво кажучи, спочатку революції 1917 р. в цей саме спосіб, обережно підходили до земельної справи й самі «городовики». На першій з'їзді представників населення козачого й не-козачого, що відбувся в квітні 1917 р., фракція іногородніх, щоби заспокоїти козаків, проголосила, що «іногороднє населення Области ніяких вимог що до козацьких пайових земель і козацького військового майна ставити не наміряється, бо воно переконане, що Всеросійські Установчі Збори знайдуть можливість задовольнити потреби іногороднього населення Области, не порушуючи інтересів трудового козацтва». Розумілося, що відібранням пайків від козачої інтелігенції інтереси трудового козацтва не були би порушені.

Але в цю декларацію не вірили самі «городовики», та тим більш їй не могли вірити козаки, бо ті й другі добре знали, що «коли Всеросійські Установчі Збори дадуть їм (городовикам) землю, то дадуть не чю, а козацьку» — так пише наш «історик» на стор. 85.

Отже подивимося, чи могли б дійсно Установчі Збори дати якусь іншу, не козацьку землю на Кубані, щоби задовольнити кубанських «городовиків?»

Найкраще цей розрахунок можна було б зробити, як би мати до розпорядження вірні числа, з одного боку про розподіл земель Кубанщини поміж різних категорій посідачів перед революцією 1917 р., а з другого — про число претендентів на землю, а то й з нами може трапитися те саме, що трапилося з б. міністром хліборобства Тимчасового Уряду В. М. Черновим, який на Всеросійському селянському З'їзді в травні 1917 р. на запитання одного з делегатів З'їзду — «скільки землі у козаків?», весело відповів: «Точно не знаю, але з певністю можу сказати, що *землі у козаків море!*» Як раніш бачили, у кубанських козаків цього «моря» зовсім не було, бо на одну душу вже припадало по 3 десятини придатної до рільництва землі: що то буде вже за «море» з 3-х десятин?

Але все ж, щоб не потонути і в цім маленькім «морі», треба мати вірні відомості. На жаль, зовсім точних даних нема не тільки зараз у нас, а й взагалі їх бракувало. Зараз під руками маємо відомості про землеволодіння з трьох джерел: а) з відчита Начальника Кубанської Области за 1915 р.; ці дані наведені п. Івасюком в його книжці «Кубань», стор. 20; б) зі статті Мих. Чорноморського (псевдонім б. члена Ради М. З.), уміщеної в газ. «Кубанський Край» за 1918. р. і потім виданої окремих відбитком; і в) з таблиці Кубанського кравого статистичного бюра за 1919 р., прикладеної до книжки И. Гольдентула «Земельные отношения на Кубани».

Наведемо дані всіх трьох наших джерел: Див. стор. 229.

З цієї таблиці перш за все бачимо, що ні одне число в цих трьох відомостях зі собою не сходиться. В підсумках ріжниця є майже на 300.000 дес. (8,661.000 дес. 8,550.000 дес., і 8.834.000 дес.). В станичних на-

За відчетом Начальника Области за 1915 р.		За даними газ. «Кубанськ. Край» 1918 р.		За даними Кубанськ. статистичного Бюра 1919 р.*)	
По категор. власників:	Десятин	По категор. власників:	Десятин	По категор. власників:	Десятин
1. Станційних (військов.)	6,494.000	1. В станційних наділах	5,621.028	1. Козацьких наділів (кр-тові землі).....	5,589.164
2. Військових	301.000	2. У військов. запасі..	557.259	2. Військових земель..	793.515
3. Казенних	834.000	3. Казенної землі (державної)	445.678	3. Казенних	516.643
4. Городських	36.000	4. Городських.....	38.509	4. Городських	42.873
5. Військових офіцерів та урядовців	415.000	5. Приватно-власницькі землі (в тому числі офіцерські, пожежогасні і приватних товариств)	1,022.407	5. Приватно-власницьких одноособових ..	773.894
6. Царських нагород ..	517.000	6. Землі Горців	600.885	6. Теж товариських ..	154.016
7. Охотників-переселенців	60.000	7. Землі сільськ. громад	150.037	7. Горців	633.202
8. Приватних товариств, монастирів та церковних	4.000	8. Манастирські, церковні й духовенства	63.946	8. Сільських громад ..	206.966
		9. Землі німецьких колоністів	10.509	9. Охотників-переселенців	63.581
				10. Залізодорожних ..	10.801
				11. Манастирських і церковних	4.669
Разом.....	8,661.000	Разом.....	8,550.528	Разом.....	8,834.324

ділах Начальник Области показує (принаймні так наведено у п. Івасюка) 6,494.000 дес., а Статистичне Бюро — 5,589.000 дес., себ то різниця більш як на 900.000 дес. Натомість у відчиті Начальника Области не показано земель, що знаходилися в користуванні Горців і сільських громад, а їх, за даними Статистичного Бюра, було 840.168 дес. Земель приватних товариств, манастирських і церковних показано у Начальника Области тільки 4.000 дес., в той час як Статистичне Бюро числить манастирських і церковних земель 4.669 дес., а товариських — 194.016 дес., і т. д. Але найбільш курйозною здається колосальна різниця в кількості військових і казенних (державних) земель: начальник області, він же наказний отаман війська Кубанського, отже, значить, перший охоронець дїбр Війська, начислює військових земель 301.000 дес., а Статистичне Бюро — 793.515 дес., а тому що приросту військової землі з 1915 до 1919 р. не було, наче б то виходить, що отаман і весь військовий козацький уряд не доглядили не більш — не менш як 500.000 десятин козачої землі; це просто неймовірно, бо це ж цілий повіт; отже тут невірність числа Статистичного Бюра не підлягає сумніву, б'є в око. Нарешті у Начальника Области казенних земель — 834.000 дес., а у Бюра — 516.643 дес., теж різниця (біля 320.000 дес.), що не піддається поясненню. Середню позицію займають числа, наведені Мих. Чорноморським, але через те вони зовсім не стають більш певними, ніж інші.

Ми повинні сказати, що ні до одного з цих джерел у нас довіряя нема, і це передовсім тому, що точних межових праць на Кубані не було переведено. До революції 1917 р. властиво було замірено тільки біля 7,900.000 дес., з того числа землі, придатної для використання пока-

*) Таблицю Статистичного Бюра ми зробили більш стислою, об'єднавши другорядні підрозділи.

зано 7,119.000 дес.*). Нагірня смуга з темними лісами й сніговими горами та величезні прикубанські плавні zostалися не міряними, та в тому й потреби особливої не було, бо поки-що (і мабуть на довго) вони є не приступні для експлоатації.

Але все ж якісь дані нам треба буде взяти, щоби підійти ближче до розв'язання поставленого нами раніш питання — чи ж була на Кубані земля, помимо козачих пайків, на задоволення земельної потреби іногородніх? Вибіраємо таблицю Статистичного Бюро, хоч їй не віримо, а то тому, що Бюро користалося готовими невірними даними різних канцелярій; перевірити й виправити їх воно, розуміється, не могло. Але иншого поратунку не маємо.

Це так непевно стоїть справа що до землі й землеволодіння. Однак ще гірше повертається вона, коли підходимо до числа претендентів на кубанську землю: тут вже просто треба робити різні домисли й вільні припущення, бо жадного статистичного обчислення цим претендентам передано не було. Та цього й не можна було зробити доти, доки не було вирішене питання про те, хто ж власне з іногородніх, які категорії їх бажать мати землю для обробки її власною працею і мають право на земельні наділи.

Раніш ми вичислили, що «дійсних городовиків» на Кубанщині було біля 1 мільйона душ. Припускаємо, що з цього числа бажало б одержати землю від 60 до 80%, і скоріш мабуть 80%, аніж 60%, бо в той час майже всі хотіли сідати на землю або принаймні одержати право на неї**). Отже, значить, претендентів на землю цієї категорії було 600.000—800.000 душ. Припускаючи, далі, що на кожну душу треба було б нарізати minimum по 2 десятини***), будемо мати земельну потребу від 1,200.000 до 1,600.000 дес. землі, придатної до рільництва.

Але це не були одинокі претенденти на землю. Крім них претендентами на додаткові наділи являлися малоземельні кубанські селяне і члени земельних товариств (останніх числилося біля 75.000 душ); проєктом Кубанського Уряду 1919 р. цим двом категоріям не-козаків було призначено додаткової нарізки 347.000 дес.

*) За даними Областного Статистичного Бюро за 1921 р., землі, придатної до обробки, числяться на Кубані 6,188.000 дес., отже, значить, майже на 1 мільйон десятин менше. Ці дані наведені у И. Гольденгула в його книжці «Земельные отношения на Кубани» (ст. 58), але це не перешкоджає йому там же говорити про те, що на Кубані доброї землі «трохи чи не 90%». Якщо брати загальну площу Кубанщини в 8,550.000—8,834.000 дес., то це буде виносити тільки 69—72,5%. Статистичне Бюро в 1919 р. нараховувало доброї (удобної) землі 7,951.706 дес. із 8,834.324 дес., себ-то як раз 90%, але, очевидно, в число доброї землі ним були зараховані землі під лісами й чагарником, до яких поки-що нема приступу.

До даних Статист. Бюро за 1921. р. наближаються данні, наведені у п. Івасюка («Кубань», ст. 20): землі, годячої під рілля — 6,065.000 дес., негодячої — 1,383.000 дес.; під лісами й чагарником — 1,217.000 дес., себ-то годячої землі 70% і негодячої 30%.

***) Член Ради Преображенський, представник іногородніх, в своїй промові в Раді 1919 р. числив «иногородніх», распределеннем земель не затронутых — 830.000 душ; «они, каже він, в силу моральних причин считали себя в праве получить землю» (див. Гольденгул: «Зем. отн. на Кубани», ст. 65).

****) Норма в 2 дес. на душу, розуміється, не відповідала настроям мас 1917—1919. рр.; ми її беремо, як minimum minimum, щоби наблизитися по можливості до кубанських реальних природньо-історичних умов.

Далі, на додаткову нарізку претендували Горці; на жаль, не маємо точної цифри їх бажашь; здається, урядовий проєкт призначав їм біля 100.000 дес., але це викликало протести з боку членів Ради — Горців, один з представників яких (М. Хаттогу) проголосив, що «ми дійшли до такого стану, що так далі жити не можна. ...Горці нікого не думають виселяти... а хочуть повернути участки, які були роздаровані царями своїм фаворитам». Ріжні племена верховинців, що об'єднуються під загальним ім'ям Черкесів і що налічували підчас революції, після офіційних відомостей, 136.000 душ, а по неофіційним — біля 180.000 душ, посідали трохи більше як 600.000 десятин. Вже сам по собі цей земельний фонд не великим, бо в значній більшості своїй верховинці провадять скотарське господарство, яке, як відомо, вімагає для себе більших прорсторів, аніж хліборобство. Але до цього треба додати, що значна частина їхніх земель лежить високо в нагорній смузі, сильно залісеній, з кручами й проваллям: «За горами гори, хмарами повіті, засіяні горем, кровію політі». Отже тому не дивно, що представники верховинців зі свого боку не раз підносили питання про необхідність прирізки їм землі в долині, щоби верховинці могли туди спускати худобу на зиму; до революції вони вже брали на оренду низові землі, головню з казенних (державних) фондів, иноді за 200—300 верстов від своїх аулів; одже ж тільки лиха година гнала їх на таку далечінь.

Нарешті, претендентами на землю були й козаки, а саме малоземельні станиці нагірної смуги (Закубанья), де на окремі козачі господарства иноді припадало по 1—2 десятині; малоземелля відчувалося також і в деяких старих станицях Чорномор'я (Катеринодарського й Таманського Відділів), де на пайок припадало вже по 3—4 десятині, себ то на дуню пересічно $\frac{3}{4}$ —1 дес. Питання про додаткові наділи цим станицям гостро постало ще перед першою революцією. Як раз для полагодження цього питання й було скликано першу після столітньої перерви Військову Раду 1906 р., на якій на голову було обрано Ф. А. Щербину*). На Раді було висунуто пропозицію дати малоземельним станицям додаткові наділи із військового земельного запасу. Запаси військової землі походили з фонду б. Чорноморського Війська, а претендентами на додаткові наділи були головню линейські станиці; представники чорноморських станиць не хотіли давати їм «свої землі», бажаючи мати певний фонд на будучий приріст населення в своїх станицях. Один час відносини між чорномор-

* П. Сулятицький пише, що «Р. 1906 тодішній наказний отаман Михайлів для полагодження земельних справ скликав був, *не питаючися уряду*, Військову Раду з представників станиць. Рада вирішила, що їй треба було вирішити, Михайлів одержав нагінку з Петербургу, а станичні громади прикрасили «присутствія» станичних правлінь портретами свого отамана». А далі многозначно додає: «Михайлів не був кубанським козаком». (Ст. 75.). З цього приводу треба зробити маленьку поправку: неправда, що ген. Михайлів скликав Раду, не питаючися уряду, він мав на це дозвіл од самого царя; після цього само собою опадає твердження про «нагінку з Петербургу» — це теж авторська фантазія. Далі, в деяких станицях було звичаєм вивішувати портрет чергового наказного отамана, отже «прикрашування присутствія» портретом ген. Михайлова властиво ні про що не говорило. Між иншим, про те, що Михайлів скликав Раду 1906 р. не самовільно, авторові було дуже легко довідатися з «першого джерела», себ то у Ф. А. Щербини, щоб не обдаровувати нас такими історичними «фактами» та не робити домислів з приводу нагінок і портретів «усмирителя» Урупського полку.

цями й лінейцями загострилися на Раді до того, що кожна група мала свої окремі засідання й властиво получилось дві Ради — чорноморська (українська) й лінейська (російська). Але потім було знайдено компроміс: чорноморці погодилися дати щось біля 70.000 десятин, але з тим, щоби їм було замість того виділено певну кількість лісів в нагорній смузі. Це й було переведено в життя.

Вдруге питання про додаткове наділення земельними пайками малоземельних станиць повстало підчас другої революції, коли в м. Армавірі було скликано 6 серпня 1917 р., з ініціативи члена Військового Правительства лінейця Іваненкова, спеціальний для того З'їзд представників '69 лінейських станиць. Потім того не раз у Військовій, а далі і в Краєвій Раді представники Лівії гостро виступали з приводу земельної скрути в деяких їхніх станицях. Нарешті Краєва Рада 7 грудня 1918 р. ухвалила резолюцію, якою визнавалося, що «при розмежуванні станичних юртів було допущено наявні неправильності, які порушували принцип урівняльного серед козаків землекористування та які викликали в багатьох станицях малоземелля, що наближалось иноді аж до безземелля», а тому Законодавчій Раді доручалося в першу чергу опрацювати законопроект про внутрішнє земельне влаштування козачого населення.

Опрацьований Кубанським Урядом в 1919 р. законопроект передбачав нарізку малоземельним станицям 353.000 дес.

Осклавши після цього до купи запроєктовані Урядом прирізки й наділи та припущену нами раніш земельну потребу для неприписних іногородніх, будемо мати загальну потребу в 2,000.000—2,400.000 дес., а саме на «корінних» — 800.000 дес., і на іногородніх од 1,200.000 аж до 1,600.000 десятин.

Передивляючися землевласників наведеної раніш таблиці Статистичного Бюра, бачимо, що з 11 показаних там категорій земель тільки 3 категорії (якщо вилучити поки-що козачі надільні, юртові землі), могли би служити фондом для наділення безземельних і малоземельних, а то саме: по п. 2-му військові землі — 793.515 дес. по п. 3. — казенні землі — 516.643 дес., і по п. 5. — приватновласницькі одноособові — 773.894 дес., разом 2,084.052 дес. Отже ніби то це як раз і був той фонд, якого повинно було б вистарчити на задоволення найголовніших земельних потреб різних категорій населення «корінного й не-корінного».

Але так воно могло бути лише на папері, і то тому, що природа не утворила Кубань рівненькою, як палір, а наділила її височенними горами, непролазними лісами (лісів числиться 1,200.000 дес.) і непроходимими плавнями. Простори, придатні до рільництва й скотарства, вже раніш були обсажені людністю; вільними залишалися переважно ліси, плавні, гори, куди степовий хлібороб не хотів іти ні за яку ціну, бо йому там прийшлося б довго бідувати, а то й з голоду вмірати. Отже військові запаси й казенні землі як раз і розложені були головним чином в лісах, на горах і плавнях. Нема жадного сумніву, що за яких 30—50 років, коли до гір і лісів будуть прокладені шляхи, вони стануть джерелом величезних багатств: ліси будуть експлуатуватися не тільки на дрова, може будуть закладені копальні вугілля, заліза, марганцю й ин., висушені плавні стануть, може, нільськими полями. Але з 1,310.000 дес. військової й казенної землі, якщо там є дійсно стільки десятин, могло

бути землі, годящої під рілля, а тільки такої землі й бажали безземельні та малоземельні, що найбільш 30—40%, себ то 400.000—520.000 десятин, і то після попереднього корчування. Статистичне Бюро в 1919 р. показало доброї (удобної) землі цих двох категорій — 1,052.000 дес., але, повторюємо, то не значить — придатної в ближчому часі до рільництва, бо в числі «доброї» землі ним були показані ліси й чагарник, та мабуть і плавні.

Навпаки, приватновласницькі землі уявляли зі себе найкращі на Кубанщині ґрунти, і тому ця категорія земель дуже добре надавалася б до розподілу між безземельними й малоземельними. Але й ці 774.000 дес., а за винятком непридатних до експлоатації 55.454 дес. — всього 718.446 дес., цілком не могли піти у розділ і то тому, що: по перше, серед приватних власників були дрібні власники (майже виключно — іногородні), яким не то що відбирати землю, але слід було ще прирізати до нормального паю; по друге, Рада ухвалила полишити середнім і великим власникам з їхніх участків на праві користування (право власности на землю Радою було скасоване) площу, яка не перевищувала б норми паю тієї станиці або села й аула, в межах яких лежав устак, але не більш 30 десятин на господарство (на Україні, як знаємо, цим максимум-ом було 50 дес.); на задоволення бувших землевласників — дрібних, середніх і великих — трудовою нормою потребувалося біля 200.000 дес. По третє, на цих землях сиділо більш як 25.000 душ орендарів (разом з членами родин) виключно іногородніх; иноді не були досить великі хутори; Рада не мала наміру їх звідти зганяти; їм треба було вирізати біля 120.000 дес. Нарешті, по четверте, Рада визнала конче необхідним зберігти високо культурні господарства, перебравши їх в завідування відповідних органів кравової влади (як от знаменитий «Хуторок» Штейнгеля, тако-ж кінські заводи та ин.); на це теж пішло б 50.000—60.000 дес.

Кінець кінцем з приватно-власницького володіння лишалося вільної землі не дуже багато, не більше половини, себ то біля 350.000 десятин ((718.000 — (200.000 + 120.000 + 50.000) = 348.000 дес.)).

Отже, склавши ці 350.000 дес. з 400.000 або 520.000 дес., що могли бути придатними під рілля з військових і казенних земель, будемо мати 750.000—870.000 дес. Оце й був весь той вільний земельний фонд, що в ближчий час можна було повернути на задоволення земельної скрути на Кубанщині.

«Законом про землю в Кубанському Краю», ухваленим Радою 2 вересня 1919 р. і затвердженим військовим отаманом, було визначено, що «користувателями ґрунтів, вод, лісів і надр Краю мають бути в першу чергу, на рівних засадах, всі корінні мешканці Краю (козаки, горці, селяне), а відтак і инше населення Краю, що провадить сільську господарку» (ст. 5.). Отже в силу цього закону треба було в першу чергу задовольнити потребу «корінних», себ то нарізати 800.000 дес.; а вільного фонду теж було біля того, а саме 750.000—870.000 десятин.

Наколи б земельне питання на Кубані рішала не Кубанська Рада, а Російські Установчі Збори, то найбільш що вони могли б зробити, це розподілити оті 750.000—870.000 дес. не між «корінними», але між не-корінними і на кожну душу тоді припало б по 1 десятині. Така норма, розуміється, зовсім не задовольнила б іногородніх, бо з одного боку — що це

за наділ в 4—6 дес. на родину, а з другого — треба знову переселятися, часто кидати куплену або поставлену вже в станиці хату й мандрувати в Закубання, та ще може в гори й ліси. Одночасно передача військових і казенних земель роздратувала б «корінних», бо вони психологічно зжилися з тією думкою, що то їхня земля. Коли б Установчі Збори захотіли «поставити ставку» на не-корінних, с-т. дати їм нормальні трудові наділи, то вони б мусіли зробити те, що зробила радянська влада, а саме оружною силою примусити «корінних» «переломити паляницю надвое», себ то дати іногороднім частину своїх наділів, бо інакше їм ні звідки було б взяти землі для іногородніх.

Отже тепер, здається, стане ясним, що зовсім не про інтелігенські, не-трудова пайки могла йти у іногородніх мова, але про основні хліборобські наділи, на яких господарили самі козаки, горці й кубанські селяне зі своїми родинами, без найманої робочої сили. А що це останнє так, то про те свідчать наступні числа: переписом 1916—1917 рр. зареєстровано було на Кубані 433.000 господарств (козачих і некозачих); в них працювало дорослих 1,271.000 душ, а в тому числі найнятих робітників (чоловіків і жінок) 72.000 душ, себ то 5,6%, при чому жінок було більше (37.000), як чоловіків (35.000)*). Наймана праця головним чином вживалася табаковими плантаціями (плантатори — переважно Греки) та великими господарствами (переважно іногородніми)**). Найману працю вживали й не-хліборобські господарства — для обслуги торгівлі, транспорту, для домашньої обслуги й ин. (зі загального числа 433.000 господарств з посівами було 273.000 господарств, отже 160.000 господарств були не-хліборобські***). Жадної помилки не буде сказати, що на 100 козачих хліборобських господарств, може, тільки в 10—15 був найманий робітник, а 85—90% господарств давали собі раду власними силами. Отже, значить, козаки зміли самостійно справлятися зі своїм господарством, не дивлячися навіть на те, що військова служба відбирала їм багато часу та найпрацездатних робітників, а також виснажувала їх справою (кінь, сідло, військовий одяг та т. под.). Оці моменти — прикликання на військову службу й військова справка — примушували малосімейні козачі родини здавати свої пайки на короткотерміновий чинш; орендарями тоді являлися безземельні городовики та дуже зрідка — заможні козаки†). Із числа 235.000 господарств корінного населення, не мали власного посіву 38.000 господарств, себ-то 16,5%; цей відсоток включає в собі госпо-

*) Див. Івасюк: «Кубань», стор. 17. Взагалі працездатного населення в цих 433.000 господарствах числилося: чоловіків — 527.000, жінок — 672.000; різниця пояснюється мобілізацією 1914—1916 рр. та тим, що жінок було наймано, як прислугу, для хатніх праць.

**) Господарств з посівами більш, як 50 дес., р. 1917 було у корінного населення (козаків, горців і селян) — 1.140, а у іногороднього — 1.625 (див. Гольдентул: «Земельные отношения на Кубани», ст. 21.).

***) Число господарств з посівом наведено у Гольдентула, стор. 21

†) Городовики ж були орендарями казюних і запасних військових земель, придатних до рілляництва, а також додаткових станичних земельних наділів, що не були ще заселені пересельцями з малоземельних станиць. Крім того, вони звичайно брали в оренду участки шкільні, церковні, сирітські й запасові станичні, що служили резервою для наділення пайками підлітків, по досягненню ними 17 років (для військової справки). Городовики ж брали на чинш значний відсоток приватно-власницьких участків, на яких не хазяйнували їх власники.

дарства спрометарізовані (без робочої худоби й знарядь праці), господарства, що одійшли від хліборобства, маючи інші заняття (служба державна, громадська, військова й приватна, торгівля, промисли й ин.), та, нарешті, господарства, яким бракувало робочої сили (прикликані на військову службу, сироти, хворі й ин.). Останні 197.000 господарств провадили посівне хазяйство; до них прилучалося 76.000 господарств з посівами, проваджених іногороднім (некорінним) населенням; разом це становило 273.000 хліборобських господарств. За даними п. Івасюка, на одно господарство припадало по 5,7 душі (за даними О. Коблянського — по 6,3 душі, див. «Червоний Шлях», 1924 р., № 3, «Українці на Кубані», стор. 266—267).

Щоби впоратися самим з хазяйством, козаки (як впрочім і іногородні) зверталися звичайно не до чужої, найманної праці, але до машин. Як раз і бачимо, що по числу сільсько-господарських машин Кубань займала в межах цілої бувшої Росії одно з перших місць: р. 1916 удосконалених знарядь тут було 685.832, при чому у козаків їх було 483.481 і у іногородніх — 202.354 (на козаچه господарство пересічно по 2,5, на іногороднє — по 2,6)*. Ця саме обставина — машинізація сільського господарства — утворювала на Кубані порівнює малоземелля або, вірніше новити, аграрне перенаселення, коли починають з'являтися кадри лишнього сільського населення, якому нема чого робити біля землі: за останні перед війною роки вже започався був відхід козаків зі станиць на різного роду службу, на найманну працю й ин.

Отже оцю саме половину або принаймні велику частину «паляниці» — основних козачих (хліборобських) наділів іногородні й хотіли в 1917—1918 рр., за допомогою большевиків, собі вкряяти. Хотіли того як ті, що прийшли на Кубань раніше, за 10—20—30 років, так і ті, що заїхали сюди в пряму розумінню слова — вчора. Хотіли одержати землю всі й при тому не в іншій якій-будь місцевості на тій же Кубані, а саме там, у тій станиці, де вони в той час замешкували, маючи хатину або тимчасово квартируючи в чужій хаті (козачій або городовицькій). Земля Кубанська стала ніби то нічією, вільним степом, диким полем, на яке міг заявляти овою претензію кожен, хто тільки завітав туди.

Цілком натурально, що проти цих претензій або, як каже автор «Нарисів» проти зазіхань на землю збоку іногородніх кубанське козацтво

*) И. Гольденгул наводить (стор. 20.) зовсім неймовірні дані про розподіл удосконалених знарядь між корінним іногороднім населенням, кажучи, що 1 знаряддя припадало у іногороднього населення на 18 мешканців, а у корінних — на 3 душі. Але коли 202.354 знарядь помножити на 18, то виходило б, що іногороднього населення було на Кубані — 3,642.372 душі, а сам же Гольденгул на стор. 92 наводить, що р. 1917 всього населення — корінного й іногороднього — було 2,458.000 (теж невірно). Протинно, корінним населенням він лічить самих козаків, виключаючи свідомо горців, міщанство, кубанських селян і ин. Крім того, він бере відношення між числом всіх мешканців і числом сільсько-господарських знарядь, щоби показати незабезпеченість знаряддями сільських господарств іногороднього населення; але для того треба брати тільки число сільських господарств у корінного й некорінного населення та число знарядь у того й другого, бо хто не провадить сільського господарства, тому жадних сільсько-господарських знарядь не треба, а великий відсоток іногороднього населення сільським господарством якраз і не займався. Отже для «спритності рук» виявляється теж для того, щоби виходило жалібніше, а статистика у в такому разі — «что дышло»...

поставилося з найрішучим опором. І для того зовсім не треба було бути кубанським козаком, не треба було мати «злочинців» — козачих провирів, — що за всяку ціну ніби то воліли, як домислився наш «історик», зберіти свої нетрудові пайки. Для цього треба бути тільки людиною та зокрема хліборобом. Нема жадного сумніву, що теж саме зробили би селяне кожного народу. Кожної країни. Це зробили би Полтавці, коли б, скажім, Черніговці почали «зазіхати», пасти очі на кращі, аніж у них, полтавські землі, та не тільки на селянські наділи, але й на панські, резервні для них маєтки; теж саме було б і в тому випадку, коли б малоземельні Полтавці, зі зброєю в руках і за допомогою оружно́ї сили з большевицької Москви, пішли одрізувати для себе «лишки» у селян катеринославських, чи таврійських, чи херсонських.

Наш автор і сам не зовсім твердо стоїть на позиції відібрання у козаків землі для городовиків, але цей свій сумнів він містить не в тексті, а в примітці (стор. 86.), кажучи, що «звичайно, ні про яке формально законне право городовиків на козацьку землю не може бути й мови». Але, далі, базуючися на «природнім, неписанім праві на землю кожного хлібороба», автор пропонує, «визначивши певний час перебування на Кубані, всіх, хто цій вимозі задовольняв, зрівняти у всіх правах з козаками. цеб то признати і *право на землю*». А як же бути з останніми, з «незрівняними»? Та просто: «меншість, що опинилася б в стані чужинців, *ні про які «права»* говорити не могла б і великого значіння не мала б». Старовинне мудре правило: «divide et impera — розділяй і пануй!» А що ж тоді залишиться з «природнього, неписаного права на землю кожного хлібороба?» Виходить, що це право буде «природнім» тільки «новим козакам», а не кожному хліборобові. А коли безземельна «меншість» збільшиться, то через де-який час знову треба рівняти у правах на землю? Хитра механіка, що в респі респт могла б скінчитися тим, що на кожду душу на Кубані припадало би по $\frac{1}{2}$, а то й по $\frac{1}{4}$ десятини, а Кубанщина ніколи не вийшла б зі стану вічної колонії.

Якщо в душі прийшло́го городовика, як стверджує це наш автор, «з вибухом революції прокинулася з непереможною силою невміруща хліборобська жадоба землі», і цією жадобою автор виправдує домагання іногородніх на половину «паляниці», то хіба ж не така сама «жадоба» примушувала козака-хлібороба стати на захист свого права на землю, кожний кусничок якої діди й прадіди його полляли потом і кровю своєю. А коли поставити поруч ці дві «жадоби», то якій із них треба віддати перевагу: чи тій, що йде забирати оружною силою землю у такого ж хлібороба, як і сам «жадобник», чи тій, що борониться проти оружного «жадобника»? Розуміється, як би йшло о те, що оден хлібороб з голоду вмирає, а другий в роскошах купається, об'їдається, з жиру казиться, тоді природньо симпатії наші повернулися б у бік голодуючого. Але цього в данім випадку не було: обидва хлібороби були в масі ситі, і козак, і городовик. Це як раз і стверджує наш автор, цитуючи Деникіна, і цьому ніде на протязі цілої книжки не заперечує.

Отже дійсним двигуном до взаїмного вигублення, до нищення одних хліборобів другими була «жадоба землі», що прокинулася у іногородніх і яку для своїх цілей використала третя сила — московська радянська влада, закликавши до своїх шерег значну кількість іногородніх обіцян-

кою козачої землі. Відомий економіст А. В. Пенехснор, пишучи про соціальну природу селянства, між иншим каже, що «грабеж легко вызвать в любой соціальной среде. Представьте возможность буржуам — и они охотно начнут грабить друг друга. Да и грабят ведь — в меру дозволеннаго, в иных только формах. Способны грабить друг друга и рабочие. — примеров этому мы видели не мало... Пользуясь (имущественным) неравенством, можно вызвать борьбу, групповую борьбу, внутри любого класса. — даже среди пролетариата*»). Отже це саме й сталося на Кубанщині: групову боротьбу було викликано серед хліборобів, яких ділило нерівенство в правах на землю

Автор «Нарисів», як про це вже раніше згадувалося, підкреслює незвичайну радість козаків, що охопила їх з приводу народження в квітні 1917 р. козачої влади — Військової Ради і Військового Правительства, в той час як раніш, протягом перших двох місяців Революції 1917 р., козаки, свідчить він, ходили похмурі, невдоволені, мовчазні. Ця «чиста» радість розкрила їхні обійми для городовиків і отут як раз козаки й бажали, каже автор. «переломить паляницю». та, мовляв. проводирі козачі стали тому на перешкоді. Натомість похнюпилися з цього менту «городовики», навіть в козачі обійми не захотіли кинутися. З цього приводу наш «історик» наговорив багато поетичних слів під Гоголя, вдарився у свідому й підсвідому психологію, виписуючи хитро-мудрі везерунки, щоби пояснити радість одних і не-радість других. Але коли підійти до справи просто, без викрутасів, по людськи, то все це буде випадати значно простіше: доки не було козачої влади, доки в областному центрі в якості влади сиділи якісь, в більшості своїй невідомі козацтву, люде й звідти на місця. в станиці посиляли різні чудні, незвичайні накази. доти у козаків не було віри в те, що буде такий-сякий лад, а найголовніше — не було певности, що ота «не своя» влада — областний Комітет — не накаже їм ділитися землею з «городовиками» (переломлювати паляницю). Коли ж народилася своя козача влада, то козаки побачили, що справа стоїть ще не зовсім зле, що буде лад-порядок, в краю в хазяїн, що «свої» не продадуть, а головно — його землі відбирати йому не будуть. Звідси й пішла радість серед козаків. бо земля хліборобів — це найголовніше діло. Поруч зі збереженням землі, як основи господарства, козак поставив другий постулат — право рішати справи Краю самостійно. без втручання сторонньої сили. В пім він погодиться з иншими групами населення Краю: Горцями, корінними й не-корінними іногородніми. не відмовить їм в правах повного горожанства, оскільки не-корінні іногородні переймуться інтересами Краю й не будуть шукати собі панів з Москви. Землі ж він з доброї волі не дасть; її можна буде взяти йому лише оружною силою. Ми не кажемо, чи то добре, чи ні, чи то піде козакові на користь, чи на шкоду, зараз ми тільки констатуємо факт психологічної неможливости для хлібороба добровільно відмовитися землі, що потрібна йому для його господарства.

«Козацтво безоглядно шанувало авторитет Військового Правитель-

*) «Воля России» № V., стор. 99.

ства», пише наш «історик»*). Про шанування ним Військової Ради вже й казати нема чого: «Скаже Рада дати городовикам землю, козаки дадуть і землю; як же не дати, коли Рада ухвалить... По першому слову Ради козак не тільки «переломить паляницю надвоє», а й життя віддасть» (стор. 88). Читаєш все це та й дивуєшся, — чи автор справді такий зґрунту наївний, чи тільки удав зі себе наївного? Хіба ж він не знає, що демократичні виборні уряди й інституції шануються лише остільки й доти, оскільки й доки вони виконують бажання народних мас, доки маси чекають від них чогось позитивного для себе, збільшення, прибавлення чи прав маєткових, чи прав політично-громадських. Ніколи й ніде не шанувалося правительство за те, що воно чогось позбавляло ці маси, щось їм відбирало; не шанується воно навіть і тоді, коли не то що відбирає, а тільки не дає людності того, чого вона бажає в даний момент. Хіба ми не бачили, як спочатку шанували уряд п. Керенського, а потім що сталося? Навіть наш «історик» тепер не втримався, щоби не хвицнути його кілька разів по дорозі, а це ж був у свій час божок, «идол» всіх мирових суддів. А хіба ж не була оден час дуже популярною й незвичайно шанованою Українська Центральна Рада? А багато пішло за неї «віддавати життя»? Центральна ж Рада зовсім і не наказувала українським селянам віддати частину своїх, селянських земель, скажемо, Жидам, що являлися повноправними громадянами України та що живуть там не тільки «з діда-прадіда», а й з пра-прадідів.

Ясніше ясного, що наколи б Кубанська Військова Рада наказала козакам віддати половину чи третину необхідної для їхнього господарства землі «городовикам», то «нестриманна радість» козацька одразу ж розвіялася б, як дим, Раду було б обвинувачувано в зраді, в зрадничаности, чи ще в чомусь подібному, членів Ради було б відкликано, а може й побито; до Ради ж, чи до іншої репрезентативної установи, було би послано станицями інших заступників, які й шукали б полагодження відносин з «городовиками», але певно без «переломлювання паляниці». Що й казати, це не так красиво випадає, як воно уявлялося фантазії нашого «історика», але відповідає дійсному життю, натурі людській. А наші козаки такі ж люде, як і всякі інші, і історичу (без крапок) зов-

*) На доказ «безоглядности» шанування козацтвом авторитету Військового Правительства п. Сулятицький наводить (стор. 96.) тільки той факт, що ветеринарний лікар, козак Юшко, толстоцевь, був проголошений по всіх станицях зрадником лише за те, ніби-то, що припускав, що «права скорше буде в городовицьких проводирів, аніж у козацьких на чолі з монархістом Філімоновим» (тоді головою Військового Правительства). Але автор «поміляється». У факті проголошення Юшки зрадником в жадний спосіб не можна вбачати «шанування» Правительства, бо станиці перобили, довідавшись, що Юшко стоїть на позиції «переломлення козачої паляниці». Мене бере також сумнів, щоби Юшко називав полк. Філімонова монархістом, бо в 1917 р. полк. Філімонов удавав із себе «щирого» республіканця. Характеризуючи Юшку, п. Сулятицький каже: «всі свої сили він (Юшко) віддавав на оборону інтересів городовиків» (стор. 96); отже в цьому, а не в іншому чомусь, була причина станичних приговорів. Автор пропустив додати про трагічну смерть цієї дійсно порядної персонально людини: Юшко, разом із своїм сином, досливно на шматки був розірваний на Катеринодарським дворці городовиками в початку березня 1918 р. (підчас панування большевиків). Це дійсно страшна трагедія — загинути від руки тих, кому видавав усі свої сили. Перед тим Юшко був товаришем міністра земельних справ в уряді Бича, не дивлячися на те, що станичними приговорами його було проголошено зрадником проти козаків.

сім не треба приписувати їм тих якостей, яких вони не мають, в данім разі — надлюдської масової самоофіри й самовідречення, як одночасно не слід накидувати їм і тих злочинів, в яких вони не повинні (хуліганства, погромництва, опричнини й ин.). Кубанці мають стільки позитивних якостей, що їх не треба «обсахарювати», як і стільки прикмет від'ємних, що зовсім не варто ще вигадувати. Досить однієї правди!

* *
* *

Оружна боротьба, започата большевиками з Кубаню, незвичайно ускладнилася боротьбою з-за землі серед різних верств місцевого населення, перетворившись таким чином із війни з ворогом, що сунув зовні, з-поза меж Кубані, у війну одночасно для неї зовнішню й внутрішню, горожанську.

На цім місці слід підкреслити цей факт, що козаки й горці протягом цілого 1917 р. і в початку 1918 р. не виявляли жадної агресивности, наступу, як по відношенню до іногородніх, що замишували безпосередньо серед козаків, по станицях, так і до тих, що жили окремими селами чи хуторами. До останнього моменту козаки ставилися до своїх співмешканців і сусідів цілком лояльно, спокійно, не було жадних «городовицьких погромів», ані «засучувань рукавів» і яких-будь загроз, хоч весь цей час влада в станицях фактично спочивала в козачих руках. Навіть і тоді, коли вже започалася оружна боротьба збоку большевиків і частини іногородніх проти Ради й Кубанського Уряду, козацтво воліло за краще жити у мирі й згоді з городовиками, а для того й тримало «неутралітет»; особливо цього воліли втомлені за часи світової війни фронтовики. Саме дякуючи цьому неутралітетові, Раді та Урядові прийшлося в початку березня 1918 р. виступити з Катеринодару та, шукаючи порятунку для себе й свого нечисленного військового відділу, скласти військову угоду з таким же невеличким військовим загonom генерала Корнілова.

Але миру й спокою ціною свого неутралітету козаки все ж не здобули. як цим не схоронили й своєї землі, бо з моменту переходу влади на місцях до іногородніх, що сталося за допомогою збольшевизованої салдатески, почалася жорстока розправа над козаками й тільки за те, що вони не згоджувалися «переломити паляниці надвое». Треба сказати, що в станицях б. чорноморського війська (північна частина Кубані) ці жорстокости були значно меншими, аніж в станицях лінейських і закубанських. На Чорноморррю лише в поодиноких станицях були масові розстріли козаків, головно — старшин. Навпаки, на Лїнії в багатьох станицях розстрілювано й порубано було козаків сотками. Після повернення знову в кінці 1918 р. козачої влади в станицях козаки почали не менш жорстоко розправлятися з іногородніми, пригадуючи їм, іноді винним, іноді й невинним, перенесені за 6 місяців панування іногородніх кривди: масові розстріли, відібрання землі, худоби, сільсько-господарських знарядь та ин. Знову таки ця розправа або помста була незрівнянно жорстокішою в лінейських станицях, аніж в чорноморських. Пояснити цей факт можна, мабуть, тим, що козаки лінейських станиць в

своїй більшості в Великоросами, в той час, як іногородні — переважно Українці; отже тут була національна відчуженність, яка більш загострювала відносини. Крім того, тут, очевидно, відіграло свою роль й більше масткове нерівенство між козаками й іногородніми, бо на Чорномор'я городовики прийшли раніш і встигли вже більш зжитися з козацтвом і економічно окріпнути, майже дорівнюючися в цьому відношенні козакам, в той час як на Лівій й в Закубанню процес переселення був дуже інтенсивним саме за останні перед світовою війною роки.

Підчас революції 1917 р. й громадянської війни, принаймні в початковій стадії її, всі уряди й режими, які тільки і де тільки вони не виникали, були безсилі опанувати розпалілу стихію. В цей час, як свідчить, між иншим, кн. Євген Трубецькой, що побував на Московщині, на Великій Україні й на Кубані, і як це кожен з нас бачив на власні очі у своїй країні, народні маси з гнівом і презирством одкидали гасла праві, гасла старого режиму. Але не придатні були й гасла ліві — республіканські, демократичні й соціалістичні. «При наявності стихійного влечення мас к большевиству, каже Трубецькой, эти лозунги удовлетворить не могли: они оказывались всего только ступенями, на которых народное движение даже не задерживалось»*).

Отже большевики використали на Кубані цей стихійний потяг частини її населення до максималістичних гасел, щоби, після своєї постійної методи, підбурити одну частину людности (іногородніх) проти другої (козаків і горців), вірно розраховуючи, що в цей спосіб вони міцно й надовго прив'яжуть до себе до своєї долі іногородніх, що будуть страшитися помсти збоку козаків і горців при зміні політичного режиму. Іногородні на цей гачок впіймалися, і тому на довгу, мабуть, низку років взаємовідносини поміж козаками й городовиками ускладнилися й до краю загострилися. Тягар або, вірніше мовити, прокляття невпорядкованого і ворожого спільного життя буде, певно, ще довго тяжити над країною. Хоч іногородні з 1920 р. і одержали козацьку землю, але боротьба за землю на Кубані не припинилася й іногородні ще й досі не можуть почувати себе спокійними користувальниками відібраних насильно у козаків наділів, бо козацтво з нинішнім своїм земельним положенням психологічно ще не примирилося. Фактів, що потверджують цю неприязність, можна було б навести силу зі сучасної радянської преси. не кажучи вже про приватні відомості. Припинивши одверту оружну боротьбу, козацтво перейшло до отстоювання своїх прав на землю иншими способами: упертим відмовленням приймати іногородніх, принаймні певні категорії їх, до складу земельних громад, відмовленням здавати в наєм іногороднім, що не мають інвентару, сільсько-господарські знаряддя й машини, орати за платню чи з мірки їхні наділи й ин., при чому тих козаків, що порушують цей мовчазно умовлений бойкот, хтось карає: їх б'ють і навіть підпалюють**).

*) Див. «Архив Русской Революции», т. XVIII, стор. 150

***) В «Рад. Станичники», ч. 18.—1926 р. читаємо в кореспонденції зі станиці Полтавської: «не так давно кінчивсь землеустрій в ст. Полтавській. Росподілили землю між усіма громадянами, які очіч оброблять землю. Є й такі громадяне-хлібороби, що мають землю, та не мають коней. Більшість до безкінних належать так звані городовики... Вони оддають, більш з мірки, хліборобам середнякам цю землю,

протестантам виступати одверто гостро, боротьба притлумачена, але воно великого роздратовання й ворожнечі тієї й може розжевритися у страшне багаття. Не дурно ж обласний виконком Північного Кавказу на весні біжучого року звертався до населення з гарячим закликком про необхідність примирення між козаками й іногородніми. Атмосфера є остільки напруженою й тяжкою для спокійної хліборобської праці, що частина пересельців починає забиратися з Кубані, шукаючи инде спокійніших умов життя.

Новий можливий вибух збройної боротьби поміж козаками й іногородніми, або, вірніше мовити, — поміж корінним населенням і пересельцями, це є те, чого найбільше треба страшитися всім тим, кому дійсно на серці лежать інтереси країни та її населення, бо доки в країні не запанує повний внутрішній спокій, доки не будуть остаточно унормовані земельні відносини між старожиллим, корінним населенням і новосельцями, доти країна не буде мати нормальних умов для свого економічного, культурного, а відтак і політичного розвитку, доти буде можливим повторення страшної руйнації 1918—1922 років.

Окрім непевності в користуванні землею та гострої ворожнечі, що з'явилася в наслідок переведення на Кубані принципу «уравнительного землепользования», маються й другі тяжкі результати, про які свідчать радянські автори. Так от, И. Клейнер, голова Кубан.-Чорном. обласного Екосо (економічної ради) 1922 р., тримається тієї думки, що «на Кубані урівняльне землекористування й по цей час нічого не дає бідності», бо незможній не може справитися з подушним наділом, а одночасно від того урівняння шкода велика, бо зменшилася площа засіву*). Більш рішучо з цього приводу висловлюється проф. А. А. Малигонов, який каже про Кубань: «надо задержать безостановочное и стихийное уменьшение той дроби, которая получается от деления земельной площади на число работников, ее культивирующих, и едоков, за счет (работников?) живущих. Следует отбросить иллюзию о том, что агрономическая техника и чудодейственная интенсификация сами по себе залечат раны, какие причиняются стихийным ростом малоземелья. *Необходимо всемерное развитие индустрии и промышленности*, поглощающих избыток сельского населения»**). Але ще більший песимізм міститься у висновках б. Ставропільського губерніяльного земського статистика і большевика давнішого походження А. А. Пономарева, який, дослідивши матеріали що до розверствлення північно-кавказького села, в тому числі й кубанської станиці, за час після 1917 р., пише наступне: «можно предпологать, что, при условии крепнущего рынка, на правом фланге деревни (с-т. замозной її частини, Л. Б.) обезпечено и расширеніс посевов зер-

бо надіються, що середняк нуждається в землі»... Далі дописувач оповідає, як кулаки (читай — козаки) залякують орендарів «красним питушком», а в результаті «наляканий бідний хлібороб зараз же кидав роботу і одказувався од найманої в городовика землі. Слід, би заткнути пельку дукам кулакам, закінчує автор допису, щоб вони не роззівляли рота на чужу землю». Приватні листи малюють картину в більш безраднісному вигляді.

*) Наведено у Гольдендула, стор. 94, вид. 1924 р., Краснодар.

***) Там же, стор. 93. Гольдендул наведе ці слова з праці проф. Малигонова: «Краткий географический очерк сельского хозяйства».

нових хлебов и развитие екстенсивного скотоводства, словом, *возобновится прежний характер связи крупного крестьянского хозяйства с рынком*. В том же направлении пойдет и развертывание устойчивых хозяйств середняцкого типа. Что же касается *левого крыла деревни* (себ то *незаможньої частини*, Л. Б.), то, предоставленное самому себе, оно *едва-ли найдёт в себе силу к дальнейшему росту*. Принимая же во внимание, что в ближайшем будущем едва-ли можно рассчитывать на сколько-нибудь крупное увеличение спроса на избыточную рабочую силу маломощных хозяйств и на городском рынке труда, и со стороны развивающегося хозяйства крепкого крестьянства, следует, как будто, прийти к выводу, что перед маломощным крестьянством открывается более или менее продолжительный период полунатурального хозяйствования на небольших земельных участках *с помощью инвентаря более сильных хозяйств*, использование которого будет происходить на началах, *близких к кабальным**).

Отже про що ці свідки з радянської Кубані нам кажуть? Та про те, що «жадоба землі», яка прокинулася підчас революції майже у всіх, далі — голодування в містах і занепад, руйнація торгівлі й промисловости кинули силу людей до сільського господарства, на землю, яку розпарцельовано, поділено на дрібні шматки, аби задовольнити всіх, аби перевести принцип «уровнятельного землепользования». Але самого бажання стати сільським господарем, самої «жадоби землі» ще замало. Щоби зробитися справжнім хліборобом, самостійним господарем, бо земля є лише одним із елементів господарства; з нею зростається тільки господарство, забезпечене живим і мертвим інвентарем — робочою худобою й знаряддям, зокрема на Кубані — сільсько-господарськими машинами; нема чого вже казати про те, що сільське господарство, як і всяка інша професія, а може й більше як багато інших професій, вимагає працездатних, фізично дужих робітників і знання та попередньої двоглої підготовки. Надалі виживуть, будуть кріпнути й розвивалися попередні господарства крупні й середняцькі, що схоронили інвентар і мають досвід господарки; а в більшості своїй це суть господарства корінного населення, головню — козачі. Нові господарі, одержавши землю, або мають звертатися за інвентарем до дужчих господарств, але з боку цих останніх вони не знаходять охоти виходити їм на зустріч (бойкот), або ж примушені здавати свої наділи в оренду цим дужчим господарствам. Дійсно бачимо, що новосели досить широко почали практикувати наймання своїх пайків. Себ то іногородні в значній частині здають землю на оренду козакам. Коли раніш козакам припадало наймати свої пайки чи частину пайків іногороднім, то там була принаймні ця підстава, що на козака покладався обов'язок справлятися власним копитом на військову службу: та довше служити; за це йому держава гарантувала землю: цього обов'язку тепер для іногородніх немає**). Ми не кажемо тут про

*) А. А. Пономарев: «К характеристике расслоения северокавказской деревни». (Материалы). Издание Северо-кавказского Краевого статистического Управления, Ростов н./Д., 1925 г., стор. 62. Курсів скрізь мій, Л. Б.

***) Останніми часами Радянська влада повертається до принципу обов'язкової справки козаків, наказуючи їм виходити на збори територіальних військ (за царів це були лагерні збори) — на власних конях, у власному вбранню, з шаблею й кинжалом. Для іногородніх цієї вимоги не ставиться, хоч право на землю визнане їм однакове

психологічний момент, який драгує козака, бо козак не може позбавитися тієї думки, що орендні гроші він платить за свою землю чужому чоловікові, який силою одібрав її. Але й цей новий землевласник мало має користи з тієї оренди, бо, як про це свідчить згадуваний вже раніш И. Клейнер («Мисли о землеустройстве»), дешевина сільсько-господарських продуктів приводить до того, що «сдача землі в аренду дает бедняку больше хлопот, чем реальных результатов».

Можна припускати, що надалі, в міру відродження й дальшого розвинення промисловости й інших галузів народного господарства, а процес цього відродження ніби-то започаткувався, значна частина маломочних і тимчасових хліборобів одійде від землі, бо буде мати можливість нехліборобською працею заробляти краще. Серед виходців зі станиць частина буде козаків, але основну масу їх, певно, будуть становити все ж іногородні. Пролетаризація станиці буде йти поруч зі зростом промисловости і то головним чином коштом іногороднього населення.

Отже до цих, зовсім безрадісних, сумних з економічного огляду досягнень привела на Кубані трьох-літня боротьба з-за землі, якою тільки була ускладнена основна ціль боротьби Кубані проти большевизму. Козаки втратили багато, але й іногородні в масі нічого не придбали, бо перспективу провадити господарство «на невеличких земельних участках за допомогою інвентару дужчих господарств на умовах, близьких до кабальних (кріпацьких)», в жаганий спосіб не можна визнати великим економічним придбанням. З-за цієї перспективи зовсім не варто було пролити стільки крові, скільки її проляло на Кубані.

Але друга частина іногородніх, і мабуть частина значна, а саме та, що й раніше, до війни й революції, провадила кріпке сільське господарство, залишиться на землі, вросе в неї; цій категорії господарів козацтво повинно буде визнати фактично й психологічно однакове зі собою право на землю, хоч як би це не було йому економічно тяжко. В якийсь інший спосіб розрішення цього питання, на нашу думку, не надається. Спроба розв'язати його оружно вже показала, що шабля рубає на обі сторони й дає перевагу то одній, то другій стороні, а кінець кінцем руйнує економічно обох воявників. Хліборобам-козакам, при зменшенні у кожного з них наділів (пайків), прийдеться свої зусилля скерувати на пілсення сільсько-господарської культури, на інтенсифікацію, яка, хоч і не володіє «чудодейственною» силою, але дозволяє господареві одержувати, скажім, з 6—8 десятин поля ту саму кількість або вартість продуктів, яку раніш йому давали 10—12 дес. Отже можна надіятися, що факти поволі позмиють психологію козака-хлібороба, який вище над усе ставив недоторканність своєї землі, та нарешті примусять козацтво примиритися з небажанним йому, невилітним «переломленням паляниці надвоє».

Цього питання торкаємося тут лише побіжно, так мовити, по дорозі, в надії, що може хтось інший спинитися на ньому спеціально й освітлить його детальніше.

з козаками. Отже урівнання в правах тут не є зв'язаним з урівнанням в обов'язках і тому іногородні стали в упривілейоване по зрівнянню з козаками положіння, бо справа й тепер буде виснажувати козацьке господарство, як виснажувала його раніш за царів, але без компенсати землею».

Поки ж що мусімо зконстатувати, що, поперше, справу примирення інтересів козацтва й некорінних іногородніх на ґрунті земельних відносин не далось розрішити Кубанській Краєвій Раді; по-друге, радянською владою її не тільки не залагоджено, але навпаки ще більше ускладнено. Розрішення її лишається ділом будучини, хотіли б надіятися, не такої далекої.

* * *

Саме ця справа — примирення інтересів козаків і іногородніх — і була головною метою Кубанського Уряду, що був обраний Законодавчою Радою в листопаді 1917 р. вперше, як Уряд Краєвий, а не Військовий (козацький). Перша спроба в листопаді 1917 р. домовитися з представниками іногородніх з приводу поповнення Уряду членами від іногородніх скінчилася невдало. Краєвий Уряд, поки що в складі представників від козаків і горців та одного іногороднього (Ф. С. Леонтович), скликав на гурдень Краєву (велику) Раду із представників од козаків, горців, міського населення і корінних селян та окремо — З'їзд іногородніх; разом з'їхалось більш як 1.000 депутатів. На спільних засіданнях Ради й З'їзду в кінці грудня було нарешті досягнуто угоди.

Цією угодою некорінним іногороднім було визнане право громадянства з єдиним обмеженням: активне виборче право надавалось всім тим іногороднім, хто замешкував на теренах Кубані не менш, як два роки. Отже цим коротким терміном — цензом осілості — обмовлено було право набуття повного кубанського громадянства для прийшлого елемента; по-за цим правом могло залишитися (крім підданців інших, помімо Росії, доржав) якихось 5—7% із загального числа іногородніх — недавніх пересельців.

В наслідок цієї ж угоди було обрано з числа членів Краєвої Ради й З'їзду Законодавчу (малу) Раду, в складі 100 членів, на парітетних для козаків і іногородніх засадах: 46 депутатів від козаків, 46— від іногородніх; окремо від горців 8 депутатів. Законодавча Рада, зібравшись 10 січня 1918 р. на звичайну сесію, обрала новий уряд в складі 5 козацьких представників, 5 іногородніх і 1 від горців*).

*) Згідно першій Кубанській конституції, ухваленій Військовою Радою у вересні 1917 р., члени Краєвого Уряду вибиралися Законодавчою Радою кожний окрема. Це є дуже комплікований і зтяжний спосіб формування уряду, бо з приводу кожної кандидатури в Раді счинявся бій, робилися мотивовані й немотивовані «отводи» кандидатів і т. под. Голова Уряду, обраний в першу чергу, не знав, з ким йому прийдеться працювати; вилит Голови уряду при складанні в цей спосіб «його кабінету» значно обмежувався, дякуючи тому, що кандидатів *виставляли три основні групи Ради* — козаки, іногородні й горці — й кожда з них за всяку ціну хотіла бачити свого кандидата в Уряді. Після того, як Голова Уряду давав свою згоду на кандидата даної групи, другі групи іноді не пропускали цього кандидата, загрожуючи насипати йому чорняків. Групі приходилося шукати нових кандидатів, а голові уряду — миритись з кандидатами, може, з його точки погляду й не зовсім бажаними в уряді. Ми знаємо тільки одну конституцію, яка подібно до Кубанської, встановила такий саме спосіб формування уряду, це — Пруська конституція 1919 р.; здається, що й там буває багато клопотів, доки дійде до утворення уряду. Кубанська конституція 1918 р. змінила цей порядок, встановивши представлення Раді головою уряду, призначеним отаманом (президентом), цілого списку членів правительства, а діло Ради було дати своє довірря цілому правительству, чи в тім відмовити.

Отже цій законодавчій і виконавчій владі, при такому сильному заступництві інтересів іногородніх, належало право рішати надалі долю Кубані. Йй же, а не кому іншому, належало право рішати й основне, найважливіше з питань — *земельне питання на Кубані*.

Груднева угода однак не дала бажаних наслідків. Причин до цього було де-кілька—большовицька агітація, невдоволенність своїм положінням та ин., але основною причиною, покриваючою всі останні, було те, що угодою з грудня 1917 р. не було розв'язане на користь іногородніх земельне питання. Про це питання угода навіть не згадувала, остільки псіхологічно неможливим тоді було навіть для представників іногородніх ставити питання про «переломлення паляниці надвоє». На засіданнях Ради й З'їзду йшла мова тільки про організацію влади; сторони боролися, поки-що словесно, палкими промовама, із-за числа членів в уряді від козаків і іногородніх, із-за широти повновласти військового отамана й инш. Але в життї в той час починалася вже не словесна, а оружна боротьба за землю, яку іногороднім обіцяли большевики. Наш «історік» сам каже, що в той час «більшість іногородніх безземельних, які були роздратовані упертістю козаків (бо не давали землі, Л. Б.), вже пішла за большевиками» (стор. 122). Ще виразніше з цього приводу висловлюється «Кубанець»*), кажучи, що «большинство иногородних было большевиками».

Після спроби знайти базу для примирення, після того, як ця спроба зкрахивала, не дивлячися на досягнену з іногородніми угоду, Краєвому Урядові нічого иншого не лишалося, як стати до оборонної оружноі боротьби. Цілий 1918 рік, справді, й пройшов для Краєвого Уряду в упертій, жорсткій боротьбі з большевиками безпосередньо на території Кубані, при чому із 10-ти місяців існування коаліційного козаچه-горсько-іногороднього уряду протягом 2-х місяців він «урядував» на похідній території, радіусом навкруги 5—10 верст, другі 3 місяці уряд перебував на чужій території (на Донщині), знову 2 місяці вертав назад, до Катеринодара; отже це був «непосидючий уряд». Під час мандрівок він розгубив всіх членів-іногородніх за винятком одного**).

П. Сулятицький дуже охоче дає тепер поради Кубанському урядові 1917—1918 р., як йому треба було тоді урядувати, що робити. «Треба було організувати (у нас в станицях кажуть — «гарнізувати»! Л. Б.) — протибольшовицьку пропаганду, з'ясувати те положіння, яке утворилося взагалі в Росії і зокрема на Кубані, які завдання стоять перед нею і її урядом, і будити *кубанський патріотизм*» (стор. 123).

*) Під цим пседонімом написав брошюру «От Екатеринодара до Мечетинской» бувший член Кубанського Уряду 1917—1918 рр. від іногородніх Дм. Сверчков, с.-д. меньшевик, б. член Петербурського «Совета рабочих депутатов» 1905—1906 р.; був засланий разом з Л. Троцьким на Сибір і звідти втік за кордон. Р. 1920 він залишився на Кубані й нині співробітничав в радянській російській пресі.

**) П. Турутин залишився в Катеринодарі з большевиками; п. Юшка було вбито; п. п. Сверчков і Бирдін в травні 1918 р. подали на димісію, причому п. Бирдін невідомо куди від'їхав, а п. Сверчков лишився надалі членом Законодавчої Ради; в Уряді зостався до кінця один п. Трусовський, що потім перейшов в уряд п. Сушкова (з грудня 1918 р. до травня 1919 р.), далі в уряд Курганського-Безкровного, а нарешті опинився на службі у Добровольчій Армії.

Отже організовували, з'ясовували, для того й численні Ради та З'їзди викликали, будили кубанський патріотизм, будили національне почуття, розсилаючи по станицях бандуристів, організовували відділи «вільного козацтва», які у К. Бардижа іноді розросталися до великих загонів, в кілька тисяч душ, але активного спротиву большевицькому наступу у населення все ж не викликали. Цей спротив виявився, і притому в дуже експресивній формі, лише опісля, коли козацтво вже реально відчуло на собі тягар нового, большевицького режиму. Той, хто заховав справжні пропорції в історичній перспективі, для кого вчорашній день не є вкритий завісою густого туману або хто не хоче навмисно перекручувати недавні історичні події, той легко пригадає собі дійсний стан річей, дійсні настрої народніх мас 1917—1918 рр.

На політичний кон вийшли ці маси, не підготовлені попередніми умовами до самоорганізації, не усвідомлені ні національно, ні державно, більш над усе боючися втратити ту широку свободу, що взяли вони її від революції. З недовір'ям, з підозрілістю ставилися вони до всяких спроб зібрання, зміцнення влади в якому-будь центрі, будь то Петроград, чи Київ, чи Ростов, чи Катеринодар. Гасло — «вся власть місцям» — зовсім не вигадане большевиками; воно існувало раніш захоплення ними влади в Петрограді й усунення Тимчасового Уряду; воно повстало в перший день революції. Большевики тільки пішли на де-який час за тим гаслом, аби потім, опанувавши стихію, маси, повернути круто до протилежного гасла — «вся власть центрові»*).

В період же 1917—1918 рр. всі уряди на території був. Росії, не виключаючи й большевицького, властиво висіли в повітрі, спираючися на невеликі озброєні відділи партизанів різних назв і категорій, що з доброї волі йшли на поміч тому урядові, який вони воліли боронити, бо лічили його своїм, лічили його виразником своїх інтересів, мрій і бажань. Большевики спиралися на червоно-гвардійців, що комплектувалися головно з робітників на принципі добровольчества аж до кінця 1918 р.

Та чи не теж саме було з військом Центральної Ради на Україні, коли підступи до Києва (під Крутами) боронили теж добровольці, здебільшого хлопчики — гімназисти й студенти, а на Житомир з Централь-

*) Потвердження цьому знаходимо у кожного з радянських авторів, що пишуть про проблем влади в період 1917—1918 р. Зовсім випадково беру книжечку, що під рукою, «Городской Совет» якогось И. Богового, вид. 1916 р., й на стор. 9 читаю: «Это время теперь называют — «период власти на местах». В те времена не было возможности иметь твердое руководство из центра... Каждый совет действовал так, как подсказывало ему его рабоче-крестьянское чутье... А проте, цей факт підкреслює й п. Сулятицький, кажучи (на стор. 162), що «принцип — «вся влада на місцях», панував тоді скрізь, і кожне місце розв'язувало всі питання більш-менш самостійно, не дуже звертаючи увагу на інструкції й вказівки центру». Але п. Сулятицький це відносить тільки до большевицького періоду, в той час як такий стан річей існував вже до большевиків і вони, по суті найбільші централисти, примушені були тимчасово миритися з фактичним положінням і навіть викинути гасло: «вся влада місцям», ніби те, справді, цей принцип був основою їхньої організації місцевої влади. Фактично ж розклад влади на місцях започався навіть ще до революції. Це було констатовано б. міністром внутр. справ. кн. Н. Б. Щербатовим на засіданні Ради міністрів російської імперії з дня 16 серпня 1915 р. в цих словах: «запілля театра війни — картина ганебних безчинств, анархії, свавілля, безвластя» (Див. «Архив Русской Революции», т. XVIII, стор. 73).

ною Радою й Правительством 15 січня 1918 р. одступило всього біля 2000 вояків? (Христюк, т. II, стор. 137).

Чи инакше було на Дону, де, кажучи словами п. Сулятицького, «захворів болячкою Тимчасового Російського Уряду — «уговариванієм» військових частин», Отаман Віська Донського, відомий бойовий ген. Каледін; та так сильно «захворів», що потім пістольним стрілом у серце сам перервав нитку свого життя. Чи там теж не на добровольцях — студентах і юнаках військових шкіл трималися де-який час Новочеркаськ і Ростов н.-Д.? Про Уряди інших країн вже й казати нема чого, бо саме на Україні, на Дону й на Кубані, здається, найбільше було виявлено спротиву большевицькій навалі.

Отже всі уряди тоді хворіли на ту «болячку», про яку каже п. Сулятицький. А найбільше на неї хворіли тодішні командуючі численними арміями на фронтах, командіри корпусів, дивізій, полків, баталіонів і сотен. Оця сама всезагальність явища повинна була б показати кожній вдумчивій людині, а насамперед тому, хто силкується писати історію тих часів, що хороба, може, гніздилася не в тих, які були на той час носіями ріжних урядових титулів, а в самій масі, що ще шукала нових організаційних форм життя і не почувала в собі обов'язку до послуху існуючим органам влади — ні старій, ні новій формації. Свобода до кінця, свобода у всьому, у всіх ділянках життя, аж поки це життя знову не навчило, що, окрім особистої свободи, є необхідною й організованність мас, базована на підпорядкованні свободи й інтересів індивідуальних інтересам великого колективу. Цей перелом у настроях відбувся на Кубані в половині 1918 року.

Але авторів «Нарисів» здається, що Кубанські козаки — суть люди окремої породи й загальна психологія людська їм не є властивою. «Козаки, каже він, звикли слухатися наказів ясних, точних, виразних; вони знали лише їх» (стор. 124).

Отже все лихо в тому, на думку нашого автора, що з боку Кубанського Уряду не було таких наказів, бо козаки ж, бачте, манекіни, а не звичайні люде, навіть революція їм за ніщо, і вона їх не розворушила. Куди їх штовхни, туди й покотяться. Це продовження тої самої думки автора про «путящого» царя; коли ж не знайшлося путящого царя, то досить було б якогось диктатора, або хоч диктаторчика, який вмів би видавати «ясні, точні, виразні накази», і вся справа була би виграною. Рецепт дуже нескладний, простий аж до наївности. Розуміється, накази давалися, та може і не погані, але ці накази повисали тоді у повітрі, ні у кого не було охоти ті накази виконувати, та не тільки у салдатів і у козаків, але й у старшин.

«Досі вони (козаки) знали, що раз є наказ, то треба його виконати, а ні — то буде те-то й те-то», проказує далі наш автор. А що саме — «те-то»? Ясно що розстріл, смерть. Авторів, очевидно, не хочеться вживати цих неприємних слів, то він їх і закриває невизначними «те-то й те-то». Коли ж розкрити ці самі «те-то й те-то» на прикладі, який наводить сам автор на стор. 124, то мали б для грудня 1917 р. таку картину: Кубанський Уряд наказав надійному на ті часи Чорноморському кінному полку (командір Бабів) разом з 22 пластунським баталіоном (командір Постовський) обсадити вузлові станції Тихоріцьку й Кав-

казьку і обезбродувати збільшовізовані салдатські ешелони, що сунули з Кавказького фронту й розташовувалися на сусідній Ставропільщині з метою походу на Кубань. Чорноморці й пластуни захопили обидві станції, але при першій же спробі обезбродити салдатський ешелон, Чорноморці не тільки не мали підтримки з боку пластунів, а якраз навпаки — 22 баталіон станув на бік «ображених товаришів». Чорноморський полк не виконав наказу, бо, не вступаючи в бій, залишив обі станції, заявивши, що проти козаків битися не буде. Отже урядові треба було покарати Чорноморський полк за непослух, а 22 баталіон — за бунт, і мабуть, винних в підбурюванні козаків ростиляти. Для того Урядові треба було б послати карний відділ в силі найменш одного-двох кінних полків проти Чорноморців, та не менш одного-двох баталіонів проти 22-го баталіону і протегованих ним салдатів. Але де було взяти Урядові ці полки й баталіони, коли в той час в Катеринодарі стояло лише дві сотні гвардії та сотня черкесів, якими й вдержувався порядок в місті, населення якого перевищувало 120.000 душ і в значній своїй частині було вже збільшовізовано?

Згодом, з другої половини 1918 р., коли по станицях перейшов різкий розподіл на большевиків і не-большовиків, та коли большевики досить залляли станичанам за шкіру сала, козаки вже не розбиралися, чи большевик є казак, чи не козак; до нечисленних большевиків-козаків вони навіть ставилися суворіше, аніж до большевиків не-козаків. Тоді з'явився й послух, а на мобілізацію виходило майже всі 100% за винятком, розуміється, тих, що рішучо пішли з большевиками. Накази про мобілізацію і тепер робилися тим самим урядом, якого раніш не хотіли й слухать, а нині слухалися. Сталося це не тому, що цей уряд почав видавати «ясні, точні, виразні» накази, а тому, що в станицях змінилася психологія: станиця суворо вимагала, щоби мобілізовані йшли у війсьско, щоби вони вигнали большевиків з краю. Козаки старанно виконували «накази» громадської опінії, ставали оден проти десяткох і гнали зі своєї землі окупантів.

* * *

Зовсім не такий настрої був до того часу. Але це не перешкоджає нашому авторові бути дуже рішучим та навіть жорстоким. Робити тоді треба було, каже він, ось як: «Боротися з хворобою большевизма було можна й не без успіху, але рішучими, дуже діючими ліками іноді шляхом військової хірургії, а не гомеопатичною водичкою красномовних вправ» (стор. 130).

З цього приводу дозволю собі трошки помріяти, хоч вже й не в таких літах, коли фантазія є звичайним для чоловіка заняттям. Так от, припустимо, що п. Сулятицький стояв би тоді, в кінці 1917 р. — в початку 1918 р., на чолі Кубанського уряду. Припустити це, здається, маємо право, тому що автор «Нарисів» не є ж чистим «істориком», але одночасно й «політиком»: був же міністром, то чому йому не побути — хоч в нашій уяві — головою ради міністрів. Розуміється, його уряд не захворів би болячкою Тимчасового Уряду — «уговариванієм», не став би даремно гаяти часу на «красномовні вправи», а зразу ж почав би

лікувати «військовою хірургією». Очевидко, урядом даються скрізь по Кубані «точні, ясні, виразні накази». Козаки оден поперед другого хапаються ці накази виконувати, бо ж накази «точні й виразні», а козакам цього тільки й треба; вони обеззброюють салдацькі бригади й дивізії мілітової армії, що суне з Закавказзя, карають, розстрілюють неслухняні козачі частини, «усмиряють» направо й наліво своїх неслухняних большевиків, дають іногороднім-безземельним, щоби втихомирити, половину «паляниці», і врешті решт запроваджують знаменитий порядок на Кубані. Скрізь, навкруги палає революція, кипить, хвилюється людське море, а на Кубані панує спокій та тиша, про большевизм ані чути... Далі тут на Кубані вже й робити цьому урядові нічого, треба помагати сусідам. На Донщині уряд хворий, лікується «гомеопатичною водичкою красномовних вправ» — ну, розуміється, геть його, замінити урядом «військової хірургії». А проте, чи й варто коло Дону панькатися, бо це ж москалі? Може краще буде дати йому просто під бік чоботом, щоби зі своїм Новочеркаським одлетів аж до Волги або й за Волгу, принаймні тоді шлях буде вільний на Україну. Але на Україні в цей час справи теж не зовсім добрі: Центральна Рада, Винниченко, Петлюра, весь уряд, всі «хворі», нездатні бути «військовими хірургами»; большевики насідають, з Києва виганяють. Знову уряд Кубанський дає, «ясні, точні, виразні» накази своїм козакам і козаки, як орли, летять на Україну, допомагають запровадити там порядок «шляхом військової хірургії», разом з військом Петлюри виганяють аж до Москви большевиків і диктують свою волю... Але тут вже треба... прокинутися з такого солодкого сну, бо ж занадто велика туга огортає серце, коли бачиш, які щасливі можливості були втрачені.

Розумною випадаеть і друга порада п. Сулятицького. «Можливо, каже він, що для того, щоби не викликати непослуху, який в тих умовах мав би пройти безкарно (чому? отже, значить, і «хірург» визнає неминучість безкарности?), що тільки збільшило б розклад, — треба було негайно розпускати козаків по станицях на де-який час на відпочинок, а потім вже мобілізувати» (стор. 125). На жаль «історик», подаючи цю пораду, не знав, що іменно так, за його рецептом з 1926 року, й робилося Кубанським урядом в 1917—1918 рр. Розуміється, розпуск до дому прибуваючих з фронту частин реалізувався дуже легко, переважно після наказів Кубанського уряду, іноді — згідно наказу Леніна й Бонч-Бруевича, іноді ж без жадного наказу й дозволу, але все ж робилося це порівнююче в порядку, без якихось серйозних ускладнень. Що ж до мобілізації після відпочинку, то тут справа випадала вже значно гірше, або й зовсім кепсько, бо до мобілізаційних наказів Кубанського уряду фронтове козацтво, за дуже рідкими винятками, зоставалося тоді зовсім глухим, не чуло їх. Отже знову треба було б у кожному станицю засилати карні відділи й вживати «дуже діючі ліки». Впрочім складність цих мір, наш автор, певно, зрозуміє вже й без окремих пояснень, коли він пригадає, що ще в 1916 році дезертирів з Російської армії числилося біля 3-х мільонів і царський уряд з його розгалуженим до безконечности поліційно-жандармським апаратом не в силі був побороти це явище. Ще яснішою ця справа стане «історикові», коли він згадає, що саме за часів, коли він, п. Сулятицький, був членом Кубанського уряду, козаки-фрон-

товики, обурені нападом ген. Денікіна на Кравву Раду й повішенням О. Ів. Кулабухова, цілими полками й дівізіями кидали фронт та засівши по станицях, не хотіли й чути про найсуворіщі накази тодішнього Кубанського уряду. Тому й цілі Донські (не кубанські!) полки було посилено на карні експедиції, а кубанських козаків в де-яких станицях Таманського Відділу було немилосердно бито братніми донськими нагаями, не мало було вішано, причому від шибениці не врятувала навіть «депутатська недоторканість», бо поряд вішано було й членів Краввої Ради (в станиці Славянській).

Та, здається, вбивства членів Кубанської Ради, як і озброєний напад на Раду в уяві Кубанських урядів Курганського-Безкровного, Сушкова, Іваніса-Сулятицького мислилися в ті часи взагалі вчинками безкарними. Бо, справді, ми ж нічого не чули про те, щоби Кубанським урядом вживалися якісь серйозні заходи в справі покарання дійсних винників вбивства голови Краввої Ради М. С. Рябовола. Не було при тягнуто до відповідальности й винників смерти члена Ради й члена Паризької делегації на Мирову конференцію О. Ів. Кулабухова. Лишилися безкарними насильства над Радою 6. XI. 1919 р., заарештування й висилка за кордон 12 членів ради, як також гвалтовна, з примусу переведена зміна Кубанської конституції. Натомісць знаємо, що коли згодом, убийці й насильники вже не мали великої сили й фактично були в руках Кубанського уряду, з ними складалися нові договори, їм знову підпорядковувалися військові сили й матеріяльні засоби Кубані. Може саме тут, як найбільше й була потрібною «військова хірургія!».

Ну та про це все, як і про инше з періоду 1919—1920 рр., доведеться, може, говорити детальніше иншим разом.

Ще не мало «порад» військового характеру розкидав по своїй «історії» п. Сулятицький аж до того, де і як слід було Кубанському Урядові роздобути зброю й набої. Розуміється, знову таки надзвичайно було просто це зробити; тільки й всього, що треба було звернутися до сусіднього Георгієвська та до Новоросійську. «Звернутися» — це значить піти туди походом і забрати все, що там було, оружною силою. А нарешті, чи там же було щось таке, з-за чого варто було б зачинати цю небезпечну військову експедицію? Та нічогосінько, бо як раз в кінці листопаду 1917 р. до Кубанського Уряду приїздили делегати від Терських козаків просити набой для війни проти чеченців, в чому Кубанський уряд їм відмовив, порадивши замиритися з чеченцями. Очевидно, що Терцям куди зручніше було би взяти набой у себе, в Георгієвському, як бо вони там були, а не їхати за кілька сот верст до Катеринодару. Що до Новоросійську, то там теж майже нічого не було, а саме це місто було большевицькою базою для походу на Катеринодар; про бідність Новоросійських військових засобів свідчать організатори того невдалого для большевиків походу у своїх спогадах (див. «Пути коммунизма»).

Отже на перший погляд військові поради нашого автора здаються немов би то й розумними, а коли ж підійти до них ближче, то й покажується щось зовсім иншого.

* * *

Крім «військової хірургії», наш автор подає ще один універсальний рецепт для Кубанського Уряду 1917—1918 рр. «Треба було, каже він, знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинути таке гасло, перед котрим *повинні були б схилитися* всі інші. Таким ґрунтом для більшості населення був — національний український, таким гаслом була — ідея національного визволення українського народу, а для всього населення таким ґрунтом був увесь комплекс особливостей місцевого життя, а гаслом економічне і політичне визволення від визискуючого центру.

...Треба було рішуче й твердо обрізати всі звязки з Росією, відгороджуватися від неї»... (стор. 130). Само собою розуміється, що «і Уряд і провідні політичні кола не могли ні стати на цей ґрунт, ні прийняти ці гасла», бо, бачте, вони не були ані дійсними Кубанськими самостійниками, ані українцями, вони не мали ясної політичної програми... А тим часом... в масах в *несвідомій сфері* безумовно було почуття своєї окремішності від Росії, прагнення будувати своє життя незалежно від неї (стор. 131)... Обставини склалися спияюче, і як би кубанські політики не обмежилися тісним колом козацьких інтересів, а піднялися на височінь розуміння державного завдання, яке висовувало перед Кубанню життя, то остання могла б об'єднати коло себе *весь Північний Кавказ і утворити державний організм*» (стор. 132).

Знову аж дух захоплює, коли це читавш і бачиш, як наш «історик» піднімається на височінь... своєї фантазії, як він вилітає, осідлавши її, не тільки по-за межі історичної перспективи й реального життя, але ще й значно дальше... Бо справді ж, як би тільки козачим проводирям вистачило державного розуму та ясної політичної програми, то певно, створено було б державу. Тай ще й не аби яку. Не маленьку Кубанську республіку, а державу, так би мовити, на всю губу, на цілий Північний Кавказ, завбільшки за Францію, а то й ще більшу.

Але правду сказати, коли читавш «Нариси», то зовсім не можеш зрозуміти, чого власне автор хоче, по якій державі тужить? Іноді йому аж ось як хочеться, щоб Кубань була обов'язково самостійною, суверенною державою і с захопленням він доводить на числах, яка б це хороша була держава (ст. 36—39, 89 й ин.). Трохи з годом дуже гаряче, з патосом доводить, що Кубань треба було за всяку ціну приєднати до України; отже наче виходить, що Кубань не повинна бути самостійною. В третьому місці ганьбить козаків за те, що не створили «державного організму» на цілий Північний Кавказ, при чому визначає й територію будучої держави (в примітці до стор. 132: Кубань, Терек — очевидно з чеченцями, інгушами й осетинами, — Ставропольська й Чорноморська губернії). По четвертє, досить сильно надає офіційним проводирям Кубані за те, що вони не згодилися підписати фантазмагоричного договору про утворення Доно-Кавказького Союзу в складі: Військ Донського, Кубанського, Терського й Астраханського, Союзу Горців Північного Кавказу, Ставропольської й Чорноморської губерній, Сухумської й Закатальської округ (обі ці округи належать до Грузії) та частин Воронізької й Саратовської губ.; цей Доно-Кавказький Союз теж «мав проголосити себе, принаймні формально, суверенною федеративною державою» (стор. 187 і 188). Боїмося, що у кубанського «сучасного молодого покоління» від такого полі-

тичного венігрету голова кругом піде й врешті решт воно не буде знати, що ж йому справді робити надалі з Кубанню, якого берега триматися. Та й самого автора нам жалко, бо весь час він б'ється головою то в той то в другий з — цих чотирьох берегів.

Взагалі ж, якщо повірити авторові «Нарисів», то вийде, що творити державу, це ж зовсім легеньке діло й на диво просте — мовляв, як блинці пекти. Саме головне полягає в тому, щоби захотіли «проводирі»; а як вони захотять, то по їхньому все й буде!

* *
*

В основу творення своїх 3-х держав, — Кубанської, Північно-Кавказької й Доно-Кавказької, п. Сулятицький кладе суб'єктивний момент дуже сумнівного характеру, а саме — *підсвідоме почуття* в масах своєї окремішності від Росії, при чому в своїм припущенні цієї окремішності він не боїться загнати так далеко, що бачить її навіть у козаків, що балакають російською мовою», с — б. у росіян-лінейців (стор. 133). Підсвідоме життя як окремої людини, так і збірноти, є таке безмежно глибоке й темне, та остільки невідоме, що доси ще не маємо навіть пристроїв і точних методів для його вимірювання й вивчення. Отже тому дуже небезпечно реальному політикові базувати свої державні надбудови на такому хиткому фундаменті. Тут перед кождим із авторів розлягається таке широке, несходиме поле, що на ньому не трудно й самому заблудити та й інших у блуд увести; особливо легко це може трапитися з тими палкими політиками — «істориками», які свої бажання й мрії приймають за реальність і на цій підставі будують свої політичні концепції.

Існування «почуття окремішності від Росії» автор вбачає в тому, що, коли «життя, розкладаючи це поняття (суверенности) на окремі складові частини, запитувало його (народ), чи хоче він, щоб та чи інша частина була своя, окрема кубанська, чи російська, він не хотів нічого російського і бажав свого кубанського». Твердження це, очевидно, видається авторові цілком вистарчаючим і в кожному разі остільки незбитним, що фактів, потверджуючих це твердження, він не лічить потрібним наводити.

Почуття окремішності виникає й потім поволі розростається лише після втрати віри в те, що центральна російська революційна влада (тимчасове правительство) має правдиве бажання й силу здійснити соціальні й національні вимоги народів і країв б. Росії. Потомні політичні режими — більшовицький і раставраційний (білогвардійський) — не тільки посилюють це почуття, але й імперативно диктували відлучення й державне усамостійнення, примушували до того.

Щоб не було ніяких сумнівів з приводу тодішніх політичних планів, настроїв і мрій серед кращих представників української інтелігенції, що протягом десятків років віддавали національній українській справі своє життя, свою працю и гроші, наведемо, за газетою «Киевская Мысль», 1917 р., ч. 65, телеграму, заслану в перших днях революції в імені Української Центральної Ради Міністру Юстиції А. Ф. Керенському: «В Вашем лице, дорогой Товарищ, горячо приветствуем начало исполнения народных

чаяний. Вам, с трибуни госуд. думы провозгласившему лозунг автономий України, поручаєм захиту справедливих вимог Українського Народу и его демократической интеллигенции. Верим, что отныне не будет обездоленных народностей и что недалеко уже время полного осуществления наших давнишних стремлений к свободной федерации свободных народов. По поручению Украинских прогрессистов *Ефремов, Матушевский, Чикаленко*».

Нам аж страшно подумати, що зробив би п. Сулятицький з академиком Ефремовим, небіжчиком Матушевським (як бачили, наш автор залюбки плює й в могили) та старим Євг. Чикаленком, як би йому пощастило написати «Нариси з історії революції на Україні». Що найменше він мабуть написав би, що вони поприбирали «обличча свідомих українців», що вони суть «типовими» російськими інтелігентами українського походження» та що їх «ні за-що, ні про-що, на підставі якогось чудного непорозуміння» ославлено славетними українцями та ще й українськими самостійниками; а наслідок ще, мабуть, і народню пісню їм проспівав би про те, що

«вони пани — пребісові сини,

а все вони нарobili:

що всі степи, усі плавні

Москалеві уручили», як це він співав кубанцям.

Але що б робив бідний наш «хірург» з Київським вічем, що влаштувала 19 березня того ж таки 1917 року Центральна Рада і на якому в імені Ради промовляв М. Грушевський, а кількість учасників віча доходила, по газетних звідомленнях, до ста тисяч. Віче однодумно прийняло постанову, яку, «з огляду на її велике значіння для *правдивого освітлення* настроїв і національних бажань українського суспільства в *той мент революції*», п. Н. Христюк і наводить цілком у своїй книжці. А в тій постанові читаємо: «1) Піддержувати Центральне Правительство (с-т. Тимчасовий Російський Уряд), помагаючи всіма силами забезпечити новий свободний лад від всяких ворожих заходів...

2) Потвердити йому (Центральному Правительству) наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів..., котрі (У. Збори) мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо»*).

«Національно-територіяльна автономія України з забезпеченням прав національних меншостей, в федеративній демократичній російській республіці — от коротка формула, вислів національно-політичних домагань українського народу під ту хвилю» (Христюк, стор. 40).

Як бачимо, навіть у великого українського народу домагання того, щоби «та чи инша частина була своя», окрема українська, а не російська, зовсім під той час не було звязане з вимогою утворення окремішньої української держави. Що ж можна сказати про Кубанське населення, таке чисельно невелике, таке національно мішане, таке зрусификоване через школу й військову службу? Про яке там підсвідоме почуття окремішности, що штовхало б тоді навіть до утворення цілком незалежної

*) Див. П. Христюк, «Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.», т. I. стор. 29.

від Росії держави, можна говорити. Почуття такого, тоді принаймні, не було; це просто вигадка нашого «історика».

Та ще й довго потім політична думка не тільки мас, але й провідних кол ріжних націй, з яких складалася попередня Росія, не могла уявити собі буття свого народу відірваним від загально-російської державности. Грузія до проголошення своєї самостійности приходить лише на весні 1918 р. і то під загрозою турецької навали. Армения, й большевицька й анти-большевицька, весь час в масі звязувала своє існування з Росією. Навіть тюрко-татарський Азербайджан довго хитався на цьому Standpunkt'i, хоч і була там сильною туркофільська течія.

До речі тут буде згадати й про «З'їзд Народів», скликаний Українською Центральною Радою у Київі на 21—28 вересня, на який прибули представники татарів, грузинів, латишів, литовців, жидів, білорусів, естонців, молдаванів, донських козаків, союза козацьких віськ та бурятів. З'їзд цей ухвалив, що «Росія повинна бути федеративною демократичною республікою»; на З'їзді обрано Раду Народів з осідком в Київі, якій припоручено керувати справою спільної боротьби всіх народів за «*трам волі народів*» — *російську федерацію*» (див., Христюк, т. II, стор. 21—22).

Зокрема що до України, то перший Універсал Центральної Ради з дня 10 червня 1917 р. прямо проголошує, що Україна не одділяється від усієї Росії, не розриває з державою російською. Другим Універсалом з дня 3 липня того ж 1917 р. було потвержено, що Рада «завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії».

Але хід національного визволення штовхав українські політичні партії на шлях державного усамостійнення й привів Центральну Раду до рішення скликати Українські Установчі Збори. «Сколихнулась вся російська демократія й буржуазія»... %об розвіяти атмосферу неправдивих і провокаційних чуток, які почали ширитись по всій Росії з приводу ухвали Ради про скликання Установчих Зборів, Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко надрукував в газетах в кінці жовтня, за якийсь тиждень до большевицького перевороту, особливого листа, в якому вияснив позицію Центральної Ради і доводив, що українська демократія не змагається до одірвання України від Росії; що ідеалом її (Ради) є «федерація російської республіки і участь в ній України, як рівного з иншими частинами Росії державного тіла»*).

Можє, в цей час керовники національного руху і уявляли собі цілком ясно неминучість повної сепарації від Росії і фактично переводили її, але в такому разі вони значить, не могли ще сполюгати на настрої мас і примушені були критися з своїми планами й намірами, бо маси не були ще підготовані до сприйяття цих планів.

Отже так тяжко давалося народження й оформлення ідеї державної самостійности навіть для багатоміліонової України. Процес цей був прискорений, як вже згадувано, большевицьким переворотом 25 жовтня, коли реально повстало питання про необхідність негайного проголошення суверенности Української Держави, бо Україна фактично відірвалася від Московщини. Видається третій Універсал Центральної Ради з дня 7 лис-

*) Див. П. Христюк, т. II, стор. 189.

топаду, яким проголошується Українська Народня Республіка, але в одному із уступів його читаємо: «Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». А закінчується III Універсал таким закликком: «Громадяне! Іменем Української Народньої Республіки в *федеративній Росії* ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усякими безладдям і руїництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великий і знеможений *Республіці Росії* здоровля (?), силу і нову будучність»...

Виконуючи директиву Ц. Ради — «помогти всій Росії» — Генеральний Секретаріят звернувся до Правительства Леніна й до краєвих правительств різних країн Росії з пропозицією «приступити до утворення центрального російського правительства», для чого й вислати представників до Києва»*).

Розуміється з цього «спасання Росії» нічого не вийшло, а надалі Центральній Раді залишалось тільки оформити факт самостійно існуючої української держави. Це Рада й зробила своїм IV Універсалом 9/22 січня 1918 р., рішучо проголосивши незалежну Українську Народню Республіку — «на добро всього трудячого народу — тепер і на будучину». Але на бажання національних меншостей (росіян і жидів), і в IV Універсалі все ж було вміщено цей уступ: «Цьому найвищому нашому органі (т-т. Українським Установчим Зборам) належить рішити про федеративний звязок з народними республіками *бувшої російської держави***). Отже тільки після того, як скрахували всі спроби Української влади побудувати свої відношення з Москвою в мирний спосіб, коли Москва вже підступала зі своїми військами під Київ, вивітрюється думка про федерацію в загально-російському масштабі.

Ми навмисне довше спинилися на процесі викрісталізування ідеї самостійності української держави, щоби на цім прикладі показати, який це був для нас тяжкий і складний процес. А з цього прикладу буде також ясно, які по суті смішні вимоги ставить до Кубані й до Кубанських про-

*) П. Сулятицький, згадуючи про цей заклик Українського Уряду, підкреслює (стор. 121), що донці негайно відповіли повною згодою; з контекста виходить, що мовляв, кубанці навіть не відповіли. Пишучи це автор покликається на працю П. Христюка т. II, стор. 80—87. Але як раз на стор. 80 у п. Христюка зацитована відозва Українського Уряду до населення з 13. XII, в якій стоїть наступне: «В даний мент до Києва прибула делегація від Південно-Східнього Союзу козаків і від Кубанського Правительства в справі переговорів про утворення Центрального Правительства». А на стор. 82 знову читаємо слідує: «Що торкається власти, ми прийняли дві делегації від Кубані й Дону з Полуднево-Східнім Союзом... Вислано ноти й иншим краєвим правительствам (очевидно, крім донського й кубанського — Л. Б.), але відповіді поки що — нема». Підкреслюємо характерний для автора спосіб використання документів, написаних чорним по білому. Правду мовити, у Кубанського Уряду охоти було мало утворювати Центральний Уряд з московськими більшовиками. До речі сказати, тут же в примітці до стор. 121 «історик» допустився другої, чемно кажучи, неточности, а саме, він каже, що делегатам Української Центральної Ради, прибувшим в Катеринодар, ні з Кубанню, ні з Південно-Східнім Союзом порозумітися не пощастило, бо «Уряду Союзу в Катеринодарі вони не застали, а Кубанці від рішучих, виразних кроків ухилилися»... Уряд Південно-Східнього Союзу, а саме товарища Голови Уряду Ів. Макаренка вони в Катеринодарі застали, а кубанці від ніяких кроків не ухилилися!

***) Див., Христюк, т. II, стор. 103—106.

відних кол того часу автор «Нарисів», коли хоче закидати їх болотом за те, що вони, мовляв, «не різали всіх звязків з Росією», за те що, формуючи в атмосфері жорстокої визвольної й горожанської війни і бурь утлий корабель кубанської самостійности та привчаючи кубанське населення фактами життя до самої ідеї цієї самостійности, вони одночасно проклямували федералізм. Життя було сильнішим за їхні бажання самостійности або злучення з Україною; ці бажання вони повинні були захувати у форми федералізму.

Але тут треба зазначити, що, роблючи це, кубанські федералісти за всігди передбачали можливість участі Кубані лише в новому федеративному союзі, членами якого будуть також Україна, Грузія, Республіка горських народів Кавказу й ин. І це не тому, що Кубанці хотіли б втягнути у федеративне коло всеросійського масштабу ці держави, але тільки тому, що долю Кубані хотіли звязувати з долею цих держав, в першу чергу, розуміється, з долею України, бо тільки в цій спілці, в цьому об'єднанні, на їхню думку, можна було б захистити федеративні права кожної з країн, в тому числі й Кубані, як би федерація сталася неминучим фактом; неучасть же в цій федерації України потягала би за собою неучасть в ній і Кубані. Звідси ж випливало скоре розчарування кубанців в концепції Південно-Східнього Союзу*), як і ухилення від підписання договору про утворення Доно-Кавказького Союзу.

Ті саме обставини, що спричинилися до проклямування «Української Народної Республіки у федеративній Росії», примусили й Кубанський Уряд ще 26. X. 1917 р. проголосити про невизнання на Кубані уряду народніх комісарів й перебрання на своїй території верховної державної влади; в кінці ж січня 1918 р. Законодавча Рада проклямувала самостійну Кубанську Народню Республіку, аж доки не буде відновлено Російську Федеративну Республіку, с-т. «теж у Федеративній Росії»**)

Російські патріоти всіх колірів не милим оком задивлялися на факти подібного усамостійнення й проголошення суверенитету новими державними формуваннями навіть після більшовицького перевороту, як засобу боротьби з ними, бо побоювалися, як би це не привело до консолідації

*) Ідея Юго-Восточного Союза була популярною на Кубані лише короткий час; в кінці 1917 р. виявилася вже його нежиттєздатність; Кубанський Уряд з ним фактично не рахувався; отже тому твердження п. Сулятицького, що Кубанці хотіли «заробити на цій справі» (стор. 132), та що вони в літі 1918 р. проти Доно-Кавказ. Союзу «висовували свій торішній витвір — Південно-Східній» (стор. 187), є просто фальшивими.

**) П. Сулятицький датує акт проголошення Кубанської Народної Республіки 16 лютим 1918 р., але я пригадую, не маючи проте під руками зараз відповідних документів, що це відбулося 28 січня, в обставовці буденного засідання Законодавчої Ради, коли вже навкруги Катеринодару почало замикатися кільце більшовицьких військ. Властиво кажучи, цей акт повинна була б видати Кравза (велика) Рада, але її тоді вже не можна було скликати і тому трапилася ця, так мовити, узурпація прав Законодавчої Радою. Але в основу проголошення Кубанської самостійности Законодавча Рада поклала затверджену Краввою Радою в сесії 24. IX.—11. X. 1917 р. Кубанську конституцію, при чому Рада відмовилася послати її на затвердження Тимчасового Уряду, не звернувши уваги на гарячі протести з боку представників іногородніх (корінних) і правительственного комісара Долгополова. Другою підставою для проголошення самостійної республіки Законодавча Рада лічила затвердження Краввою Радою в грудневій сесії оголошення Кубанського Уряду 26. X. 1917 р. про перебрання на себе верховної державної влади на Кубані.

територіяльно-національних областей та до ослаблення й розірвання «внутрішніх історичних звязків де-яких окраїн з Росією» (Денікин, т. II, стор. 140). Отже тому, самі ще не маючи сили, не вбившись, так би мовити, в колодочки, більш активні з російських політичних угруповань скрізь утворювали об'єднання, метою яких було перебрати на себе функції центральної влади, або принаймні об'явити себе носіями «государственной ідеї», розуміючи під цим ідею «Росії єдиної й неподільної».

Не маючи можливості задушити самостійницький рух оружною рукою, ці «носії», себе не жаліючи, робили все, аби стати на перешкоді до внутрішньої організації й закріплення самостійницького ладу в цих державних новотворах.

Але треба сказати, що вже протягом 1918—1919 рр. усвідомлення необхідності боротьби за самостійне державне існування почало поволі вцеплюватися в маси, на Україні — більше, на Кубані — менше; і там і тут люде за цю ідею вже ставали до бою зі зброєю в руках і несли їй в жертву своє життя. Ціла епопея боротьби на Кубані проти большевицької навали, в якій загинуло де-кілька десятків тисяч кубанців, мала своїм підкладом виборення права самим порядкувати на своїй — не чужій землі.

Ще більш показовою під цим оглядом являється одночасна боротьба на другому фронті — єдино-неділимчеському. На Кубані загинули свідомо за самостійність рідного краю М. Ряболов і О. Кулабухов і то вже не в боротьбі з большевиками, але з добровольцями: таї хіба вони, опі великі духом небіжчики, були самотніми в цій найвищій саможертві?..

В оборону Кубанської самостійности виступив був в початку 1920 р. після насильства над Радою, досить сильний відділ козаків на чолі з членом Ради Пиллюком, але з боку тодішнього отамана генера Букретова і Уряду, в складі якого між иншим був і п. Сулятицький, Пиллюк не найшов собі зрозуміння й підтримки; навпаки, проти нього був посланий карний відділ. Надалі, на гасло самостійности Кубані Пиллюка підманили свої (кубанські) большевики що потім і розстріляли його, коли він од них вимагав усамостійнення Кубані.

Завзятість в обороні кубанцями своєї самостійности підкреслює не раз проф. К. Н. Соколов — автор книги «Правління генерала Деникіна», міністр Денікинського правительства і інспіратор його невдалої внутрішньої політики. «Кубань, пише він, за все время правління генерала Деникіна ни разу не отрекалась от своего «суверенитета» (стор. 33) *). І далі: «Нечего было и думать о том, чтобы кубанцы допустили вмѣшательство добровольческаго командования в организацию их краевого строя или хотя бы, и даже в малѣйшей степени в функционирование их учрежденій» (стор. 35 **).

*) Від свого суверенітету представники Кубані відмовилися на який час тільки в Криму в 1920 р., але то вже инша, емігранська сторінка Кубанської історії. Характерно, що це як раз було зроблено урядом, в складі якого був «нестриманий, запеклий самостійник» п. Сулятицький, який, хоч і не брав участі в договорі з ген. Врангелем, але зі складу цього уряду не вийшов, будучи членом уряду ще й в 1921 р. в Празі.

**) Цікаво, що даючи цю характеристику кубанцям, проф. Соколов в той же час про донців пише наступне: «Дон еще в атаманство генерала Краснова стал обнаруживать большую сговорчивость и охотно шел на объединение отдѣльных предметов

Фактичне втручання, розуміється, було і це обумовлювалося тим фактом, що на теренах Кубані довгий час (до кінця 1918 р.) провадилася безустанна збройна боротьба проти большевиків, в якій окрім козаків брали видатну й безпосередню участь також чисто добровольчі частини, а головне командування збройними силами належало генер. Деникинові. Але це втручання являлося зловживанням з боку військового елемента й завжди викликало рішучий протест; воно не узаконялося, з ним не мирився ні Кубанський Уряд, ні населення.

Процес усвідомлення необхідності державної незалежності, як і оформлення цієї ідеї переходив на Кубані значно трудніше, млявіше і пізніше, аніж на Україні, але він ішов до свого логічного кінця в міру консолідації краю, паралельно з «нагромадженням сил і внутрішньою організаційною роботою». Вивернення цього процесу являється подання делегацією Кубанської Кравової Ради на Мирову конференцію в Парижі меморандума з дня 30 травня 1919 р. голові конференції Клемансові, а також особисто-президентові Сполучених Штатів Пів. Америки Вільсонові про визнання державної самостійності Кубані та про прийняття її у склад Ліги Народів. Ці акти викликали нічим вже нестриманну лють і сліпу ненависть з боку росіян майже усіх напрямків і колірів на адресу членів делегації й явилися дійсною причиною смерті О. Кулабухова, який обстоював необхідність цих актів.

* * *

Поклавши в основу будівництва держави «підсвідоме почуття мас», наш автор, очевидно, і сам відчуває, що цього фундаменту ще замало і тому рекомендує кубанцям «знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинувши таке гасло, перед котрим повинні були б схилитися всі інші (гасла?)». Цей ґрунт, на думку автора, був «національний український — для більшості населення, а таким гаслом була ідея національного визволення українського народу». Але написавши про єдиний ґрунт і єдине всеісильне гасло, автор побачив, що на цьому ґрунті й перед цим гаслом, мабуть не схиляться всі інші, а тому й додає, що «для всього населення таким ґрунтом був *увесь комплекс особливостей місцевого життя*, а гаслом — економічне й політичне визволення від визискуючого центру» (стор. 130). Отже замість одного гасла зразу у нашого автора вийшло їх на кон де-кілька: тут і економічне, і політичне і національне визволення, а ґрунт — комплекс, с.-т. складність, множество особливостей місцевого життя. Боїмося дуже,

управління... Послѣ же паденія Краснова, в связи с военными неудачами, и избранія в атаманы стараго добровольца ген. Богаевского, донскія власти на нѣкоторое время сдѣлались совѣм ручными» (стр. 89). П. Сулятицький на протязі своїх «Нарисів» не раз підкреслює відсутність самостійництва у Кубанців і зразком для них виставляє донців. Розходження в характеристиці таке велике у цих двох авторів, що, очевидно, хтось з них каже просто неправду.

Проф. Соколов задує також і про Військо Терське, кажучи, що «Терское войско до конца оставалось наиболее «русским» и благожелательным к нам (т. е. Доброволі) из всѣх трех войск» (стор. 90).

що серед такої кількості ґрунтів і гасел кінець кінцем наше населення може розгубитися, заблудить і отетеревіє.

Ну, та оставимо по боці весь цей хитромудро накручений «комплекс», бо це б завело нас задалеко, а звернімося до головної точки, до національного українського ґрунту. Отже за автором виходить, що якби кубанські провідні політичні кола своєчасно викинули гасло: «визволяй український народ», то всі кубанці лавою посунули б битися «проти панування чужого, зайшого російського люду, який і після революції хотів розпоряжатися всім, як і раніш, хіба тільки в інших формах» (стор. 130). Авторіві самому робиться трохи ніяково від своїх слів і він хоче себе виправдити, кажучи в дужках, що, може, це є шовінізм, але й шовінізм у відповідних хвилях життя народнього буває потрібним».

Ми тієї думки, що це не є шовінізм, а щось гірше шовінізму — просто собі дурниця! І це нам доводить ніхто інший, як п. Сулятицький, який на сторінці 50 своїх «Нарисів» написав наступне:

«За цей час (з 1792 р. до 1917 р.) російський уряд досяг того, що українське населення краю *загубило розуміння національної єдності Кубані з Україною*. Велика Революція застала на Кубані етнографічну масу, добрий десяток тисяч російських «культур-трегерів», москвофільську козацьку (в той же час здебільшого «ура-козацьку» *) інтелігенцію та *де-кілька десятків свідомих українських громадян*, розпрошених по краю від Новоросійська до Ставропольщини, від Їльбруса до Кушовки (на 500 депутатів Краєвої Ради останніх було *де-кілька душ*)».

В примітці ж на стор. 111 п. Сулятицький пише про стан української справи вже з зими 1917 р. таке: «Свідомі кубанські українці в кождому сприяючому випадкові заявляли про своє існування, але їх було не багато, зосереджувалися вони в містах; з глибокою несвідомою українською стихією, що заливала кубанські станиці й села, широких і тісних звязків не мали... *Організацій українських партій не було*; були лише окремі члени тієї чи іншої партії та співчуваючі... *Робили* (свідомі кубанські українці) *спроби організації мас шляхом З'їздів, але без успіху*... Іногородні... не мали ніякої громадської організації, уявлючи собою цілком аморфну масу, серед якої тільки почався організаційний процес, та й *провід там перехопила численна російська демократія* в свої руки» і т. д., і т. под... (розрядка скріз моя, Л. Б.).

Отже оцій національно глибоко несвідомій, аморфній масі тільки й треба було, на думку «історика», викинути національне гасло і маса ця кинулася б і на большевиків і на єдинонеделімців, пішла б умирати за «ідею національного визволення українського народу», хоч раніш автор сам же пише, що «українське населення краю загубило (навіть) розуміння національної єдності Кубані з Україною». Логика просто убійча!

Щоби допомогти нашому «історикові» злізти з позахмарної височини на нашу бідну землю, наведемо знову ж порівняння з українського життя

*) Між иншим, п. Сулятицькому дуже подобаються вирази «ура-козаки», «ура-козацька інтелігенція» й т. под. Констатуємо, що ціж самі вирази дуже улюблені російськими большевиками й «єдинонеделімцями». Розгорніть першу книжку, написану авторами того або другого з цих таборів, де б згадувалося про кубанців, і побачите, з яким смаком вони вживають їх.

(хоч французи й кажуть, що «comparaison n'est pas raison» — порівняння — не є доказ»). Беремо добу боротьби Центральної Ради з більшовиками перед виходом з Кієва на Житомир (січень 1918 р.). Отже біля року вже існувала Центральна Рада; за цей час відбулося багато національних свят; здається, з найменшого села надходили залевнення відданости Раді й обіцянки збройно стати за неї; були виголошені вже всі чотири Універсали й проголошено свою українську незалежну державу; був свій, правда, ще не вдосконалений, не стрункий державний апарат; здається, багато було зроблено для розбудження національного почуття й в кожнім разі було урочисто виголошене гасло — національне визволення українського народу, що, на думку «історика», повинно б магично ділати на маси. А проте... «з правительством отступила до Житомира невелика жменя війська (всього біля 2000 солдатів)», так пише П. Христюк. «Українські солдати в своїй масі обявили свій «нейтралітет» в війні, а селянство просто дивилося, що з того вийде. Центральна Рада «обіцяє багато» і більшовики ще більше.. Пізніші наступи Московських більшовиків на Україну, — під час яких українське селянство змогло вже перевірити політику більшовиків на ділі, розслоїлось на свої складові частини і вкрило Україну широкою, страшною хвилею повстань проти більшовиків, — показали, що в цей час першого приходу Московських більшовиків на Україну селянство іменно тільки придивлялося» (т. II, стор. 137). І виходить, що ні «магичних» гасел, ні пропаганди, ні авторитету національних установ не вистарчало, щоби підняти маси на боротьбу за ідею національного визволення. Треба було наглядної та кріпної більшовицької чи денікінської науки, треба було порівняння свого ладу з чужим, своєї держави з окупацією, щоби розворушити ці маси до здвигнення на збройний чин, щоби вищепити їм ідею національного визволення. І для проходження курсу «наглядної науки», видається, мало було одного року, бо в нашому випадку курс ростягся на цілу низку років та ще й доси не закінчений. Національна свідомість дає можливість пройти цей курс за дуже коротенький час і про це теж свідчить українська практика. «Свідоміще національно українське трудове селянство та робітництво не мало положило кривавих жертв в цій війні України з Московщиною, відстоюючи право на своє вільне національне самоозначення» (Христюк, II, стор. 137).

Але де ж, звідки було взяти тієї української національної свідомости на Кубані, коли бачимо, що її й на Україні було замало? Розуміється, для нашого «історика» такого питання не існує; йому хочеться, щоб цього питання не було, бо инакше не вільно йому було б поставити на біжучий рахунок кубанських козаків-українців зломисно вигадані ним провини. Для його буйних концепцій йому вистане, щоб була етнографічна українська стихія, глибоко несвідома, аморфна, неорганізована, на яку, мабуть, треба було б, по рецепту Затонського, «сісти верхи».

Але всеж на Кубані огник української свідомости ніколи не погасав, і завжди, ще за часів царату, там (в Катеринодарі) були або нелегальна українська громада (членом її я був в 1894—1900 рр.), або українські гуртки молоді, просвіти, драматичні гуртки, бандуристи. І то не дивлячися на те, що, як справедливо на цей раз каже п. Сулятицький,

«мабуть ні в одному закутку України російський уряд не дбав так уперто і так старанно про обмосковлення українського населення, як це робив він на Кубані. Та може через це нігде уряд і немав більшого успіху в своїх заходах, як тут; хоч це обмосковлення посувалося й не дуже хутко» (стор. 45).

Знаємо про існування невеликих українських осередків — громад і в Чорноморській губернії, особливо в Новоросійську, але ця губернія по суті є частиною Кубанщини. А от вже про Ставропільщину, де, за п. Сулятицьким, ніби-то 80% населення українського, нам не траплялося чути цього; не чували й про Терщину, хоч і знаємо, що там пробували де-який час старі й видатні українці, як от Л. Р. Кобилянський і П. Капельгородський.

Отже цією національною несвідомістю й пояснюється підкреслений п. Сулятицьким дивний факт, що на 500 (вірніше на 600) депутатів Кубанської Краєвої Ради свідомих українців було тільки де-кілька душ. Але й ці де-кілька душ в перші місяці революції 1917 р. роздобули від Кубанського Військового Уряду асігновку на влаштування в Катеринодарі перших українських учительських курсів, у вересні 1917 р. домоглися постанови Кубанської Військової Ради (с.-т. виключно козачої) про українізацію шкіл в станицях з українським населенням, а в 1919 р. через шкільну комісію законодавчої Ради й Уряд — українізації учительської семінарії в станиці Полтавській.

Але вже цілком дивним є той факт, що серед цих де-кількох свідомих українців депутатів Краєвої Ради не було ні одного іногороднього. Не було свідомих українців, принаймні про них не було чути, ні серед 500 членів З'їзду іногороднього населення, ні серед 46 іногородніх членів Законодавчої Ради, вибраних на паритетних засадах з козаками в грудні 1917 р. Розуміється їх не було і в коаліційнім козаче-іногороднегорським уряді 1918 р.; мало того, іногородні члени законодавчої Ради не пропустили до складу цього уряду ні одного, крім голови уряду, козака-українця*). Ця частина населення (іногородні), яку б, за п. Івасюком, майже всю «можна вважати за українців», а по словам п. Сулятицького — «більшість її складалася з переселенців з України», а ми до того додамо ще — з переселенців тільки недавно звідти виемігровавших, ця частина немов би свідомо не вибирала на депутатів Ради свідомих українців — іногородніх, посилаючи заступати свої інтереси великоросів.

Взагалі ж іногороднє українське населення Кубані на протязі тяжкої, неспадної боротьби, що вела Кубань проти єдинонеділимців-більшовиків і небільшовиків, та коли Кубань стремилася до союзу з Україною, Грузією, Горською Республікою й іншими державами пореволюційного походження, не виставило ні одного більш-менш видатного політичного

*) П. Сулятицький, подаючи відомості про утворення двох «урядів Л. Бича», многозначно підкреслює, що «ві в тому ні в другому уряді, як що не рахувати самого голови, свідомого українця не було» (стор. 121). Чому їх не було в другому коаліційному уряді пояснено вгорі — не пропускали свідомих українців іногородні. А про перший уряд п. Сулятицький пише просто неправду, бо там були українці — Ст. Манжула, бувший раніш представником Кубанської Української Національної Ради в Громадському Комітеті, та К. Бардж.

діяча українця, який домагався би вирвати це населення з під проводу російських партій. Чи міліонове українське іногороднє населення не могло породити ані одного дотепного проводиря, чи вони, ці дотепні, може, й були, та, як Чехи влучно кажуть, «zůstali doma za pecí?».

Безпорадно шукаючи винників такого розпачливого стану української справи на Кубані, автор «Нарисів», розуміється, вбачає їх в козачих проводирях. «Єдиний ворог, ворог суґубо «внутренній» непокоїв більшість проводирів, каже п. Сулятицький. Ворог цей — пробудження національної свідомости українського населення Кубані... Проводирі знали, що українська небезпека не буде грізною, поки козаки й городовики лишаться запеклими ворогами та поки козаки будуть триматися «козацького берега» — «Союза Козацьких Російських Військ» (стор. 102)...

В чому ж тут справа, чого козакам або козачим проводирям було жахатися цього страшного ворога — пробудження національної свідомости українського населення Кубані? На це автор дає таке глибокомисне пояснення: «вони («пребісові — сини!») знали, що коли б це сталося, коли б іскра свідомости розгорілася в полум'я, то й «військова хатка», яку так старанно охороняло Військове Правительство, була б зруйнована до — центу, бо тоді був би ґрунт для об'єднання більшости козаків з більшістю городовиків, бо тоді б і ті й другі разом, як козаки громадяне Кубані, дбали б уже не про «Войсько», а про долю Кубані і — могло бути все — чи не висловилися б вони й за приєднання Кубані до України, щоб разом уже цілому українському народові, цілій Україні виборювати право на своє незалежне життя» (стор. 102).

Так от, бачте, da liegt der Hund begraben — от де песика закопано!

Але яка ж кумедна логика у тих козачих проводирів: єдиний у них ворог, страшний ворог — пробудження української національної свідомости, а тим часом переводять українізацію шкіл, учительської семінарії? А може в цьому з їхнього боку якийсь підхід, якась каверза криється? Бо ж вірить отим проводирям ніяк не можна. Може, українізуючи школи, в цей спосіб хотіли вони вже зовсім на віки-вічні задушити свого смертельного ворога — українську національну свідомість? Од них і це станеться! А може, простісінько собі — дурні та й годі? А може, наш «історик» просто зарапортувався, бо ввижається йому казна-що?

Отже послухаємо, що й як з цього приводу говорять про козачих проводирів, інші, крім п. Сулятицького, розумні люде.

В першу чергу звернемося теж до «історика», до генерала Денікіна.

Характеризуючи кубанських діячів 1918—1919 рр. в тонах приблизно ж таких, як і п. Сулятицький, тільки «навпаки», п. генерал пише: «Слово «чорноморець» стало синонимом українофила, сепаратиста; «линеець» — синонимом либерала, руссаго централиста или автономиста*»). Отже генерал зразу спостеріг, що козаці проводирі поділяються на дві різні статі — чорноморців і лінейців, с.-т. українців, або по термінології Денікіна — «українофілов» і великоросів «русських централистов». П. Сулятицький навіть і цього не примітив, беручи ко-

*) «Очерки Русской Смуты», т. III, стор. 203.

зачих проводирів за одну дужку. Далі п. Денікин пише: « В Правительствѣ и Радѣ возобладали черноморцы... Казачество в цѣломъ не было пока вовлечено в нашу распрю (с-т. в боротьбу між Кубанським Урядом і Добровольчою Армією). Сильный враг (большевики) был еще у порога Екатеринодара... Тѣм не менѣе, основные линіи политики черноморской группы в дѣятельности Правительства Быча начали проявляться с полною опредѣленностью. Идея «Великой Украины», в которой Кубань займет положеніе «равнаго члена», проводилась пока еще теоретически: нѣмецкая оккупация и гетманскій режим служили охлаждающим началом. Черноморцы ждали возвращенія к власти Центральной Рады и Петлюры»*).

Це коротенькі витяги з III-го тому «Нарисів» п. Денікина. А от з IV-го тому: «государственныя по внѣшнему своему впечатлѣнію рѣчи Быча и «черноморцев» о «широком фронтѣ», о «союзѣ от Закавказья до Бѣлоруссіи» оказались только тактическим приѣмом. Всего мѣсяцем раньше, когда Украина твердо блюла идею суверенности, Кубанскій атаман и Правительство «привѣтствовали его свѣтлость (пана гетмана) и правительство державы украинской» и писали им: буде на то воспользуются согласіе Вашей Свѣтлости, (мы рѣшили) поставитъ вопрос о заключеніи в ближайшее время соглашенія... Но когда 1 ноября гетман объявил грамоту о федераціи с Россіей и вскорѣ послѣ этого у Бѣлой Церкви зашевелился Петлюра, отношенія измѣнились: в кубанской политикѣ произошел крупный сдвиг, как раз обратный тому, который повернул Добровольчество в сторону единенія с Украиной. Кубанскіе самостоянники строили «широкій фронт» не для этой цѣли. Это был фронт центробѣжных сил, на котором естественно Добровольческой Арміи мѣста не находилось». Отже так ці справи уявляються одному із невдалих героїв «Русской Смуты»**).

*) Ibidem, стор. 204.

**) Генерал Денікин, т. IV, стор. 56. Користуюся нагодою, щоби тут спростувати деякі «неточности», яких допустився п. генерал. Оповідючи про зібрання кубанських старшин в ст. Мечетинскій (на Дону) 30. V. 1918 р., скликане Військовим Отаманом Філімоновим, п. Денікин пише, що після того «пізно вночі до мене прийшли цілком змішані Бич — голова Уряду і полк. Савицький — член Уряду по справах військових; вони заявили, що готові усунутися, як що їх діяльність визнається шкідливою, але просили їх захистити від самосуду, до якого Отаман підштовхує офіцерство» (т. III, стор. 139). Отже на цьому зібранні старшин я був присутнім разом з членом Ради Сверчковим, правда, не будучи на це зібрання закликаним і не дивлячися на те, що вартовому при дверях було наказано нікого з членів Ради й Уряду не пускати. Було гидко слухати довгу плаксиву промову п. Отамана, в якій той скаржився на Уряд і головно — на Раду за те, що, мовляв, одняли у нього його отаманські права. Зібрання закінчилося по суті мирно й, очевидно, на старшин не зробило великого вражіння, хоч п. Сверчков при виході і чув кинені одним із старшин слова: «повбивать би їх усіх!». Взагалі ж в цій черговій каверзі п. Філімонова нічого загрозуючого не було. Довідавшись про це зібрання, заступник голови Ради негайно скликав засідання Ради, на яке запрошено було мене й полк. Савицького. Рада, обурена провокатормством п. Філімонова, просила полк. Савицького зараз же повідомити Начальника Штабу генерала Романовського про можливість інцидентів, що можуть спричинитися до заворушень серед козацтва; полк. Савицький це й зробив. Отже у генерала Денікина ані я, ані полк. Савицький після того засідання не були і вже через це тільки не могли йому говорити того, про віщо він написав. Цю генеральську побрехеньку, розуміється, радо підхопив п. Сулятицький і вмістив до своєї «історії» (стор. 181—182).

А ось другий «безсторонній» спостережник того, що діялося на Кубані, — бувший голова Донського Круга (Парламента), а нині редактор журналу «Казачий Путь» В. А. Харламов. В редакційній статті ч. 93 з дня 17 грудня 1926 р. читаємо наступне: «Идеи самостійности были и остаются совершенно чуждыми психологии казачьих мас. Нам могут сказать: Кубань? Мы утверждаем, что и на Кубани *казачьей* самостійности не было. То, что за таковое многими ошибочно принимается, было *украинское* самостійное движение части казачье (черноморцы) — крестьянского населения этой области. Это движение шло в общем руслѣ движения «за Единую, Вольную, Независимую Украину — от Карпат аж до Кавказских гор». Казаки-черноморцы тянули и тянут не за самостоятельную Кубань, а за независимую Украину, автономной или федеративной частью которой явилась бы Кубань. Наоборот, значительная часть населения Кубани, казаки-линейцы и другие — стояли и стоят на российской общегосударственной точкѣ зрѣнія также, как и Дон, Терек и др. Войска. Таким образом, небызвестная кубанская самостійность не есть самостійность *казачья, а украинская*. Это не мѣшает строго различать и помнить»*) — навчас п. Харламов п. Сулятицького, по вчительські піднявши палець догори. Автор констатує далі, що питання про самостійність українською еміграцією перенесено за кордон і що тут воно стало навіть яскравішим, тақ би мовити, більш філігранним. А далі додає, що «неизмѣнными спутниками в этом украинско-эмигрантском сепаратистском движении являются попрежнему черноморско-кубанские казачьи самостійники (Л. Л. Быч, П. Л. Макаренко и др)».

Прочитавш оцих, здається, зовсім «поважаних» авторів «единонєдлимців», прочитавш і не менш «поважаного» п. Сулятицького, та й кінці з кінцями не збереш, бо все у них «навпаки». Тільки і лишається махнути рукою та й знову таки за своє... А махнути рукою слід ще й тому що, правду сказати, нас мало цікавить, як ці пани собі уявляють недавнє минуле, та навіть що думають про майбутнє.

* * *

Найбільше закидів Кубанському Урядові і при тому найгостріших автор «Нарисів» на протязі своєї книжки робить за неприєднання Кубані до України. Цього приєднання вимагає він навіть на самому початку революції 1917 р., коли ще саме поняття України, ані з точки погляду

По — друге. Після демонстративного виходу 11-XI-1918 р. з Краввої Ради (в Катеринодарі) представників Добрармії, при візиті до ген. Денікіна Отамана, М. С. Рябовола і мене, ми ніби то просили його захисту. З цього приводу, Денікин чванькувато пише: «Итак во второй раз я спасал «Кубанское Народопрравство» (т. IV, стор. 50—51). Просити його про якийсь захист у нас просто не було жадної потреби, бо для того мали досить своїх козаків і кулеметів, що й були весь час напоготові і про це якраз і згадує з обуренням п. Денікин. Відвідали ж його в цілях розв'язати конфлікт, що тоді дуже загострився, а «сильный враг был еще у порога Екатеринодара». От так пишеться «історія» не тільки мировими судьями, але і генералами, яким за всяку ціну хочеться вславитися «спасителями».

*) Розрядка скрізь автора статті, а не моя.

політичного, ані навіть під кутом географічним не було визначене, не устатковалося.

Залишаючи поки-що по боці Кубань з її тодішніми «настроями, бажаннями й мріями», пригляньмося, що було в той час на Україні.

Українська Центральна Рада до 10. VI. 1917 р., с.-т. до видання I Універсалу, являлася національно-культурним центром; весь період з березня по 10 червня характеризується п. Христюком, як «національно-культурницький період української революції». Лише по оголошенні цього Універсалу починається період одвертої національно-політичної боротьби. Після II Універсалу з 3. VII. 1917 р. Центральна Рада перетворюється в парламент, а разом з тим утворюється Генеральний Секретаріят, як міністерство для автономної України в складі Російської Республіки. Як відомо, Центральне Російське Тимчасове Правительство довго не хотіло визнавати автономної організації України й лише 4. VIII. 1917 р. затвердило тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату, обчиривши повновасти Секретаріату та поширивши ці повновасти тільки на 5 губернь: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську (за виїмком 4 повітів). В цій політичній формі (автономія) і на цій території визнавалася Україна до більшовицького перевороту. III Універсалом (7. XI. 1917 р.) Центральна Рада проклямає Українську Народню Республіку в федеративній Росії, а до території її приєднує Харківщину, Херсонщину й Таврію, але цю останню — без Криму (в Універсалі чомусь було пропущено й Катеринославщину, хоч в постанові Центральної Ради з дня 1-го листопаду вона значилася).

Отже під оглядом політичним, в перший період, до червня, доки Центральна Рада була національно-культурною установою, політичне приєднання Кубані до України було просто неможливим, бо України, як політичного тіла, не існувало. В другий період, коли Україна стає автономною частиною Росії, приєднання до неї Кубані значило би входження цієї останньої, як частини Росії до другої частини Росії; але в політичних умовах того часу це теж було неможливим і про це Центральна Рада навіть питання не підносила, бо Тимчасовий Уряд не дозволив включити в склад автономної України навіть основні українські губернії — Харківщину, Херсонщину й Таврію, то щож говорити про Кубань? Нарешті в третій період, коли Центральна Рада сама закреслювала політичну форму своєї державности і сама встановлювала свої межі, вона визнала собі тільки тимчасову суверенну владу до утворення федерального уряду; те саме в цей час зробила й Кубань. Отже тепер з боку державно-правного прилучення визначало б об'єднання двох федеративних частин одної великої російської федерації.

Тільки після IV Універсалу, коли Україна оформилася, як цілком самостійна держава, Кубань могла би стати федеративною, чи автономною, чи неподільною частиною України, але цей Універсал видано було 9 січня 1918 р., а вже 25 січня Центр. Рада й Секретаріят примушені були покинути Київ. Зв'язки ж між Катеринодаром і Києвом дякуючи більшовицькій навалі порушені були ще раніш, в кінці грудня — початку січня. Далі підійшов період гетьманський, але про це пізніш.

Під оглядом географічним справа ця уявляється так. Автономна Україна (червень-листопад 1917 р.) відділена від Кубані широкими про-

сторонами Харківщини, Катеринославщини й Донщини. Після III Універсалу кордони України наближаються, але між ними все ж лежить Донщина з півночі та Крим — зі Заходу. Відірванність територіяльна утворювала, без сумніву, відсутність яких будь тривалих звязків і безпосередніх впливів з боку українців з Великої України на українців кубанських. Перші, захоплені своїми справами, виявляли порівнююче мало інтересу до кубанських справ і настроїв. Це яскраво видно хоч би з того, що передивляючися документи того часу, не зустрічаємо довший час навіть офіціальних згадок про Кубань. Така згадка зустрічається вперше, як що не помиляємося, в «Заяві про внутрішнє і міжнародне становище України», оголошеній за часів гетьмана Національний Союзом, за підписами Голови Союзу В. Винниченка й секретаря П. Дідушка, в середніх числах жовтня 1918 р. — с-т. вже в кінці другого року революції. Там читаємо: «спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле всі відірвані від його частини, Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української Держави, цеб-то: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшша, частини Бесарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорномор'я і Кубані»*).

Ця «Заява», розрахована по словам П. Христюка, на громадську опінію Центральних Держав, містить в собі широкий програм збирання Соборної України, розрахований на десятки років, бо передбачає повернення чи відібрання територій, обсаджених більшістю українського населення, від Московщини й зокрема Донщини, від Польщі, Угорщини та Румунії, з якими або треба доходити до погодження мирним шляхом, що цілком неймовірно — принаймні на довший час, або відбирати від них українські землі оружною силою, шляхом повстань чи організованої війни, що теж виключається на певне число років. Позначається й третій шлях — утворення сполучених Штатів Європи, з участю в них зібраної до купи України, але про це поки-що зарано говорити, це тільки хороша думка, зараз не до здійснення.

Отже тому, під час свого оголошення «Заява» ця мала значіння програму — тахітум, як виголошення принципу соборности, до якої мусять прагнути всі частки розкиданого від Карпат аж до Кавказьких гір українського народу; безпосередньо ж реального значіння цей програм тоді не мав, як і тепер його не має. Нині починаємо зачувати голоси про необхідність засвоєння засади, яка «логічно випливає з становища розділеного між ворогами народу», а саме, що визволення частин українського народу повинно йти «з конечности незалежно, до певної міри самостійно, без активної підтримки одна однієї, а тому кожна ця частина мусить числити тільки на свої власні сили, свою працю, волю, здібности,

*) Див. Христюк т. III стор. 112. По друге згадується про Кубань в резолюціях Київського губерніяльного селянського Зізду 21—24. XII. 18 р.; в точці 10 читаємо: «Діректорія Укр. Республіки повинна всіма засобами допомогти трудовому населенню Галичини, Буковини, Кубані і Чорноморщини в боротьбі за визволення, як політичне, так і соціальне (Христюк т. IV, стор. 46).

засоби, ризик і жертви». Тому ж передбачається можливість утворення двох чи трьох українських республік з передумовою «стати суб'єктивно-психологічно, внутрішньо — організаційно соборниками», а то для того, щоби потім звести ці дві чи три республіки до купи, в одну соборну українську республіку*).

Як що подивитися ретроспективно на перебіг подій визвольної боротьби за добу 1917—1920 рр., то власне саме це й побачимо; Кубань вела цю боротьбу, числючи тільки «на власні сили, свою працю, волю, здібности, засоби, ризик і жертви». В значній мірі те саме спостерігаємо і в Галичині, хоч і було 23 січня 1919 року з великим національним натхненням проклямовано злуку Східної і Західної Українських Республік, які мали спільні кордони, але ріжних ворогів. Зокрема що до Кубані, то при оголошенню III Універсалу (7. XI. 1917 р.), як пояснює П. Христюк, Центральна Рада не включила Кубанщини в територію Української Народної Республіки, «хоч ця країна і брала участь в українській національній визвольній боротьбі. Причини цього треба шукати в особливому характері революції і автономних змагань на Кубанщині. Кубанські чорноморські козаки, являючись частиною одного кубанського козачого війська (мішаного національно), дуже були звязані з загально-краввими інтересами, які диктували козацтву окрему лінію політично-революційної боротьби... Кубанська Військова Рада (в жовтні 1917 р.) одногolosно висловила за федеративну республіку... Ставши на ґрунт федерації, Кубанці оголосили свою область окремою республікою, з окремою Законодатною Радою і Правительством на чолі**).

Очевидно, Центральна Рада визнала той факт, що населення (бодай в більшості й українське) створило власну організацію й підходило до утворення своєї державности (хоч би й у формі федеративній), остільки вистарчаючим, щоби визнати волю цього населення. Мабуть свою ролю тут відіграла й та несприятлива обставина, що поміж Україною й Кубанню не має спільних кордонів: їх великим трикутником розрізує територія Донського Війська.

Таким чином, з боку Великої України ідея соборности щодо Кубанщини була заманіфестована тільки теоретично та й то досить пізно; жадних практичних кроків в цьому напрямі звідти не було зроблено.

З боку Кубані. Вже раніше наводилося, що населення, як тубільне козаче, так і прийшло іногородне не відчувало, дякуючи своїй національній несвідомості, потреби в установленні органічних тісних політичних звязків з Україною. Представники нечисленних свідомих кубанців — українців брали участь в Центральній Раді, особливо доки вона була національно-культурним центром. Але то були представники приватних організацій і власне населення в Центральній Раді вони не заступали.

В міру того, як Центральна Рада переходила на стан організації національно-політичної, перед кубанцями-українцями само собою повинно було повстати питання про політичне поставлення Кубані до України.

*) Див. М. Шаповал «Нова Україна», березень-квітень, 1926 р., ст. 11—12.

***) П. Христюк, т. II, стор. 195. Між иншим, П. Христюк укр. с-р., брав діяльну участь в революційних подіях на Великій Україні, займаючи відповідальні посади в Уряді; по походженню своєму — кубанський козак.

З тою метою в літі 1917 р. (в серпні або у вересні) в Катеринодарі було скликано цілком довірочну нараду українців-козаків і іногородніх, в числі приблизно 20 чоловік, нарівно козаків і некозаків; головував М. Ст. Рябовол. Нарада обговорювала питання про приєднання Кубані до України на федеративних підставах. Всіми голосами, за винятком одного (козака), *цю пропозицію було відхилено*, бо нарада визнала, що порушення цього питання в місцевих умовах є неможливим. Натомість було ухвалено передати на Військовій Раді, скликання якої в той час було заповіджено, *принцип всеросійської федерації* з тим, аби *Кубань була в ній окремим штатом*; по переведенні цієї постанови, нарада рекомендувала надалі стремити до закріплення *державности Кубані*. Разом з тим нарада визнала, що козацтво являється державно-творчим елементом і тому слід підтримувати козачий програм (по термінології п. Сулятицького — «ура — козачий!») Цікаво, що найбільш горячими прихильниками цього козачого програму були не козаки, але українці іногородні*).

Цей факт, сам по собі може й маленькій, дуже яскраво свідчить про ті об'єктивні умови, які існували на Кубані тоді для питання про приєднання до України, бо не можна повірити, щоби свідомі українці (а закликані були лише «вірні» люде) з доброї волі не захотіли б бачити завершеною свою попередню національну працю. Отже ці умови були такими, що при тодішніх свободах, коли безбоязно можна було про всеговорити і навіть можна було трохи не все робити, 19 свідомих українців визнають шкідливим для справи навіть широке, одверте поставлення цього питання. Наш автор «забув» і про цей факт і про ці об'єктивні умови; натомість він підставляє «підсвідоме почуття», як ґрунт і для утворення самостійного «державного організму» і для приєднання до України, нездаючи собі справи з різниці в поняттях етнографічної маси і нації.

Як докір Кубанським провідникам, п. Сулятицький неоднократно показує на приклад Чорноморської губернії, кажучи, що населення її «з самого початку революції висловило свою думку щодо долі свого краю і послідовно трималося її», на доказ чого й покликається на резолюцію віча Новоросійських українців з дня 18 березня 1917 року, в якій першою точкою вимагається, щоби «Україна в межах поширення її людности отримала, як і другі нації, культурно-политичну автономію з окремою Думою або Соймом», а точка друга каже: «вважаючи, що українська людність в Новоросійську не купка обєднаних ідеєю або професією людей і не колонія зайшлих в чужий край земляків, а є краввий нарід, національна стихія, аборигени краю, *Кубанці*, віче ухвалоє за необхідне, щоб від української людности було введено в Комітет «Общественной Безопасности» не менше, як *три представника* (стор. 105—106).

Розберемося в цій резолюції, як далі й в інших документах, що торкаються Чорноморської губернії, щоби побачити, до якої міри безкритично ставиться наш «історик» до документів, з яких робить рішучі висновки.

*) В цій нараді я участі не брав і не міг взяти, бо був ще тоді в Тифлісі. Про нараду передаю з слів п.п. К. Безкровного, Ів. Івасюка, С. Сьомака, які не памятають точно про день наради й не могли назвати всіх учасників. На жаль п. Сулятицький про цю нараду нічого не згадує в своїй «історії», хоч, здається, на ній і був.

З наведеної резолюції видно, що її приймало не населення краю, а тільки віче новоросійських українців. Вже сам по собі Новоросійськ — не край, а тільки одно місто в краю; а потім — не відомо, скільки ж українців в Новоросійську*). Що їх там зібралось на віче не багато, видно бодай з тої дуже скромної вимоги, яку вони поставили до Комітету «Общественной безопасности» — допустити їхніх *трех представителей*; беручи на увагу, що в подібних комітетах звичайно було по 50—60 членів (в Катеринодарському — біля 80), ясно, що ці 3 члени, якщо їх було допущено, не могли грати там якої будь видатної ролі, а тим паче не могли претендувати на значіння заступників цілого населення краю**). Більш серйозного значіння була резолюція з дня 30. VII. 1917 р. Зїзду українських громадських діячів та представників українського населення Чорноморської губернії, п. «д» якої, як що вірно передає п. Сулятицький, говорив «про приєднання Чорноморської губернії до України». Пригадується, що в резолюції цій було сказано про бажанність приєднання Чорноморської губернії до України, як що приєднається й Кубань; на жаль, не маємо тексту цієї резолюції, а тому її не можемо перевірити цього. На цім Зїзді брали участь і селяне Новоросійської округи, головню, бувші чорноморські козаки (шапсугський баталіон, примусово поселені тут і розкозачені). «Пізніше, в осені, каже автор, коли, прибувши в Чорноморську губ. І. Л. Макаренко і Ф. А. Щербина запропонували було представникам населення губернії приєднатися до Кубані, то останні їм відповіли, що Чорноморська губернія радо це зробить, якщо Кубань приєднається до України» (стор. 106). Факт безумовно інтересний, як би він в дійсності був, а тож ні Ф. А. Щербина, ні І. Л. Макаренко в Чорноморську губ. не їздили з пропозицією приєднатися до Кубані і тому, розуміється не могли почути відповіді, яку наводить наш «історик!»***).

*) Переписом 1920 року на 49.521 мешканців Новоросійська українців було зареєстровано — 127 (сто двадцять сім), але це був час терору. Перепис 1923 р. дав на 49055 мешканців вже 10275 українців (21%), великоросів 13773 або 23% «русских» 11062, інших націй — 13943; якщо всіх «русских» зачислити до українців (а це не можливо), той годі б їх було лише 21337, с-т. біля 44%:

**) В Катеринодарському Громадському Виконавчому Комітеті теж були представники Кубанської Національної Української Ради (Голова Ради — Т. О. Левітський і С. Ф. Манжула); був там і сам п. Сулятицький (права, від мирового зїзду, а не від українців) і ще де-кілька українців, але ми не чули, щоби вони там порушували які будь питання в національній українській справі, а цей комітет, як каже п. Сулятицький, «спочатку зосереджував у своїх руках всю владу» (стор. 75). Людности українського походження в Катеринодарі завсігди було не мало; за даними О. Коблянського, Катеринодар є найукраїнське місто в порівнанні з великими промисловими містами України з населенням більш ніж 100.000: по перепису 1923 р. із числа 144.327 мешканців в Катеринодарі записано українцями — 48037 (33%), великоросами — 40493, «русскими» — 29105; в Києві українців записано було тільки 14,3%, в Харкові — 21,3%, в Катеринославі 4,7% і в Одесі — 2,9%. Катеринодарські українці, мабуть, в 95% не козаки. Цікаво, що по виборах 1926 р. до Катеринодарської Мійської Ради («Горсовета») члени її за національністю розподіляються так: великоросів — 92,4%, ріжних націй — 6%, а українців — 1,6%, при 33—44% українського населення. Очевидно, й тепер, при виборах представників, етнографічні українці дають перевагу великоросам перед свідомими українцями.

***) І цей «факт», як і сликання в 1906 р. ген. Михайловим Військової Ради без дозволу Петербургу, п. Сулятицькому дуже легко було перевірити у Ф. А. Щербини при неодноразових з ним побаченнях.

Але в респі респт, яке це має значіння, чи їздили чи не їздили, коли п. Сулятицький може навести резолюцію з дня 4 січня 1918 р. загальних зборів цілих «29 зареєстрованих політичних, національних, громадських і професійних організацій міста Новоросійська, які постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання й включення нашого краю в Українську Народню Республіку; б) запропонувати на обговорення і для підтримки цю резолюцію в найскоршому часі Губернському Зїзду представників Чорноморської губернії (а як би Губернський Зїзд одкинув цю резолюцію? Л. Б.); в) довести про ці рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє велику думку обеднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Кубанського Краю; г) просити Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам *фінансову і матеріальну допомогу*, яка буде потрібна»... (стор. 132).

Треба нагадати, що в цей час в Новоросійську вже кріпко засіли більшовики: 4 січня відбулися збори (властиво віче в «Народнім Домі») 29 противобільшовицьких організацій, а 6 січня Новоросійський Револьуційний Комітет проголосив війну Кубанському Урядові. Отже одно з двох: або ці організації були остільки сильними, що Рев. Комітет не мав сили розігнати зборів, або навпаки — вони були остільки безсилями, що Комітет не звертав уваги на ці збори й ухвалені ними резолюції, дивлячися на них, як на «красномовні вправи»; рїшати цього не беремося, але дальнічі факти показали, що реальна сила в кождім разі була по боці Комітета, а не резолюцій. Та по сути річи й сама резолюція свідчить про одчайдушний настрій цих 29 «зареєстрованих» організацій, це був, так би мовити, «крик наболілої душі» або гвалт з боку того, хто тонучи хапається за соломинку. А це можна бачити навіть зі списку організацій, що брали участь в зборах: там є три українські організації, а саме: Чорноморське українське товариство «Просвіта», Українська партія соц. рев. і Чорноморська Українська Рада; далі йдуть 16 організацій і установ професійних, національну приналежність яких не можна визначити; в кождім разі при 21% українців серед Новоросійського населення трудно припустити, щоб це були організації українські. Ще далі партійні й національні організації, а саме: 1) Вірменська революційна партія «Дашнакпутьюн», 2) Грузинське культурно-просвітне Т-во, 3) Чехословацьке товариство; 4) Вірменський Комітет с.-д. партії Гічакістів, 5) Рада Новорос. Націон. Жидівської Громади, 6) Новоросійська Естонська Громада; нарешті слїдують чисто великоруські організації: 1) Новоросійська організація російської с.-д. робітничої партії, 2) Чорноморська група партії с.-р., 3) Партія Народньої Свободи (к.-д.), і 4) соц.-дем. партія — група «Єдиненіє». Перебираючи цей список, бачимо тут наявне «чудо природи»: українськими «патріотами» тут є не тільки грузини, вірмени, чехи, естонці — це ще припустимо, але й жиди, але й великороси — с.-р., с.-д. у двох варіантах, к.-д.! Це, певно, одиничний в світі випадок визнання української державности представниками «великодержавної» нації, і тому нікого не може здивувати

розчулення й захоплення п. Сулятицького пею «яскравою ілюстрацією». Але нас трохи охоложує п. «г» резолюції, яким проситься Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріяльну допомогу, яка буде потрібна»...

Єдиний в світі випадок визнання української державности представниками «великодержавної» нації, і тому нікого не може здивувати розчулення й захоплення п. Сулятицького пею «яскравою ілюстрацією». Але нас трохи охолоджує п. «г» резолюції, яким проситься Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки «взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріяльну допомогу, яка буде потрібна»...

Чи не є це той самий випадок, коли замість того, щоб «з мосту у воду», краще вже кинутися у обійми Української Народньої Республіки та тим більш, що світила й де-яка надія на «фінансову й матеріяльну допомогу?» Розуміється, свідомі українці та, може, й де-які «інородці» щиросердо поділяли «велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу», але щоби до цієї думки прагнули росіяне, однаково чи ліві чи праві, тому може повірити тільки занадто наївна людина, яка всяке слово бере на віру, яка на базі тимчасових настроїв і випадкових резолюцій ставить многоповерхові політичні надбудови. Остільки не стійким, не витривалим показався український патріотизм новоросійців, після урочистого проголошення ними свого приєднання до України, видно хоч би з того, що після перепису 1920 р. в Новоросійську начислено було 49.521 мешкаців, а з того українців — 127 (сто двадцять сім!), с.-т. 0,26%; але вже мійський перепис 1923 р. дав велике збільшення числа українців, а саме — 10.275 (21%)*. Не свідчить про національну свідомість новоросійців і той факт, що до 1927 р. в Новоросійську не було ні одної української школи, в той час як в сусідній Кубанській окрузі є всеж 149 початкових шкіл, 1 середня школа, педагогічний технікум, український відділ при педагогічному інституті (висока школа).

А проте знаємо, що тепер є в Новоросійську українці, що душею й тілом відданні українській національній ідеї, але нам ясно, що серед несприятливих політичних умов і несвідомої української етнографічної маси вони не в силі що будь зробити, не в стані примусити нинішню владу дати українському населенню міста бодай кілька шкіл на рідній мові.

Отже так сумно випадає справа з «яскравою ілюстрацією приєднання Чорноморської губернії до України.

* * *

*) Див. О. Коблянський, стаття «Українці на Кубані», в журналі «Червоний Шлях», березень 1924 р., ч. 3, стор. 267. Між иншим, в містах Кубанщини перепис 1920 р. дав 6,5% українців, а перепис 1923 р. — 32,2%. В 1920 р. Кубань і Чорноморська губернія переживали добу терору, посиленого десантом Врангеля на Тамань і повстанням ген. Хвостікова на Півдні Кубанщини.

Дивна річ трапилася з нашим «істориком» і в справі приєднання Кубані до України.

Оповідючи про проголошення Законодавчою Радою Кубанської Народньої Республіки, автор пише: «через де-кілька днів (після цього проголошення) *приватна нарада* членів Ради (*сесія її була перервана*) ухвалює резолюцію про прилучення (Кубані) на федеративних началах до України» (стор. 123), а далі додає: «так було з ідеєю незалежності Кубані від Росії. Народня думка вірно поставила перед собою питання про необхідність знайти Кубані своє місце на руїнах б. Російської Імперії і пошукати собі друзів — і 16 лютого устами своїх представників проголосувє незалежність Кубані, а трохи згодом — федерацію з Україною... Але вже через де-кілька місяців проводирі забули про це й потягли народ зовсім в *інший бік*» (стор. 134).

Про проголошення незалежності Кубані згадувано було вже раніш. А проголошення федерації з Україною зовсім не було. І це нам доводить ніхто інший, як п. Сулятицький, бо він же сам пише, що була «*приватна нарада*». Ясно навіть не правникові, що ніяких державно-правних актів приватна нарада проголошувати не могла, та ще й під час перерви сесії Ради, с.-т. в цілком випадковому складі. Знаємо, що така нарада відбулася, що із 100 членів Ради брало в ній участь 20—25 д., виключно козаків й горців; з представників іногородніх не було нікого. Шукаючи виходу із безнадійного стану річей (це було в другій половині лютого 1918 р., коли під владою Кубанського Уряду залишалося не більше $\frac{1}{50}$ Кубанської території), де-які члени наради, розуміється, українці, вбачали цей вихід в приєднанні Кубані до України. Приголомшені подіями, знаходячися в стані прострації, члени наради — лінейці майже не сперечались, бо, мабуть, у них теж, як за місяць перед тим у Новоросійських к.-д., с.-д. і с.-р. російської марки, жевріла якась надія на «фінансову й матеріальну допомогу «з боку України, але, на жаль, Україна тоді вже не могла допомогти, бо ще за два-три тижні до цієї наради Українська Центральна Рада й Уряд примушені були залишити Київ (25 січня 1918 р.); нарада ж про це нічого не знала, бо Катеринодар був одрізаний вже в середині січня від цілого світу.

На цій нараді властиво було висловлено побажання шукати шляхів спасіння від большевиків в цьому напрямі, (для козаків не-українців це було те саме — «краще з мосту у воду»), а результати наради навіть не вийшли поза стіни тієї кімнати, де нарада відбувалася. Ясно, що лінейці типа п. Скобцова, про участь якого в нараді згадує п. Сулятицький, в даному разі зовсім спали духом; натомісць потім, коли трохи розвиднилося, коли з'явилася знову надія, що й без України, може обійдуться, жорстоко мстилися за цю свою тимчасову «зраду в думці «ідеї» єдиної-целісної» за те, що трохи не зробилися підданцями України; потім вони шаліли при одному нагадуванні слова Україна.

Отже так на цей раз обертається справа приєднання Кубані до України. Чи це до вподоби кому, чи не до вподоби, але ж було так, а не инакше, і вигадувати тепер «народню думку», яка ніби то «проголосила федерацію з Україною», це буде простісінькою «історичною» неправдою.

На теж скидається й оповідання «історика» про так звану Новочеркаську постанову кубанців». Новочеркаська нарада відбувається в такій обстановці: Кубанська Законодавча Рада*) і Уряд, вигнані більшовиками зі своєї території, в травні 1918 р. вийшли на Дон в ст. Мечетинську; звідти Рада висилає делегації до Новочеркаську й Київ. Далі цитуємо нашого автора: «Ознайомившись з положенням на Україні і з'ясувавши, що вона може дати Кубані, (Київська) делегація Ради повідомила про це Уряд і радила йому вкупі з Радою переїхати до Новочеркаську, де б можна було, не підпадаючи впливам Добр. Армії, остаточно вирішити справу, з ким Кубань мусить в'язати свою долю надалі. Щоб не залишити козаків одних з Філімоновим (тодішнім отаманом) і його оточенням, що могли сказати, що Рада й Уряд кинули козаків, та повторити спробу державного перевороту, Рада уповноважує розв'язати це питання Київську делегацію і ще декількох своїх членів на чолі з головою Уряду. Зібралися в Новочеркаську вирішити долю Кубані делегати» (стор. 183), разом 10 чоловіка (ім'я рек) та й «ступили не в той бік, і вся історія Кубані пішла зовсім иным шляхом, чим це могло б бути. Все, що потім сталось, було лише логічним наслідком Новочеркаського голосування» (стор. 185).

В трактовці п. Сулятицького предметом цієї наради було рішення питання: чи стати Кубані на бік Добрармії чи на бік України.

Отже тут що не речення, то й не «точність». Передовсім, виражаючи, на пропозицію Київської делегації, кількох делегатів на Новочеркаську нараду, Законодавча Рада не уповноважувала їх «розв'язувати це питання», і то перш за все тому, що Рада докладно не знала, про що саме буде йти на тій нараді мова, бо Київська делегація не формулювала наперед предмета наради. На самій нараді в імені Київської делегації не було зроблено жадної пропозиції, як не було передано і яких будь конкретних умов з боку тодішнього Гетьманського Уряду. На нараді ж питання обговорювалося й рішалося в площині: з ким йти звільнювати Кубань від більшовиків — з Німцями, чи безпосередньо самим при допомозі Добрармії. Новочеркаській делегації було відомо, що Гетьман не має української армії, а лишень невеликі військові відділи; що утворенню армії ставлять опір Німці. Отже тому Кубанський Уряд зміг би допомогти Кубанському населенню звільнитися від більшовиків тільки за допомогою німецьких військ, причому, ймовірно, Німці не дозволили б і Кубанському Урядові зорганізувати своє військо, як це вони не дозволили зробити Гетьманському. В дійсності це означало би окупацію Кубані й цілого Північного Кавказу військами Вільгельма II. Членам наради добре було відомо, при яких умовах було закликане німецьке військо Українською Центральною Радою на Україну і як фактично поставила себе там німецька окупація: brutальний розгон Центральної Ради, настановлення гетьмана Павла Скоропадського, одібрання земель від селян і повернення їх поміщикам, заарештовання українських діячів, реквізиції хліба й інших продуктів. Теж саме по відношенню до селян починалося тоді вже й на Дону, в Таганрозькому

*) Вірніше мовити, уламок Законодавчої Ради, бо в похід вирушило 33—35 членів. Ради із 100; це були козаки й 5 горців.

повіті. Селяне на це відповідали повстаннями, підпалюванням маєтків, вбивством поміщиків, ставали до справжніх боїв з Німцями; у відповідь на це знову було посилено більші німецькі відділи і добровольче-офіцерські загони в «карательні» експедиції на села, спалювано села, масово розстрілювано й бито селян та инш. Отже це була справжня війна*).

У відозві до Німецького Народу, виданій 30. V. 1918 р. Українським Національно-Державним Союзом, ми читали, що «переворот (гетьманський) віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу... Чужонаціональні елементи захопили політичну владу на Україні в свої руки і знов обертають Українську націю в рабство... Народ бачить, що хоч і лишилась ще форма Української Держави, але в неї вливається антинаціональний зміст, і все, що здобула національна революція, обернено фактично в нівець»**).

Розуміється, Новочеркаська нарада кубанців зовсім не бажала принести зі собою на Кубань, по вигнанні звідти окупантів-большовиків, нову чужоземну окупацію та все те, що з нею необхідно було звязане.

Окрім того, на рішення наради вплинула й та обставина, що після блискучого аналізу воєнного положіння на французько-німецькому фронті, зробленого ген. Алексєєвим, більшість членів наради укріпилася в думці про скору поразку Німців і про перемогу Антанти у світовій війні, що дійсно й сталося за якихось 4 місяці.

Навпаки, Добровольча Армія (властиво якихось 3—5 тисяч добровольців), на думку членів наради, не представляла небезпеки під оглядом окупаційним і вже єдино через те, що число добровольців по зрівнанню з козацьою масою являлося зовсім малим, але в організаційно-військовим смислі це був елемент дуже корисний. Членам наради було ясно, що командкування Добрармії захоче надалі використати сили й засоби Кубані для своїх цілей, але, здавалося, Уряд знайде у населення підтримку, щоби покласти кінець подібним спробам, якщо вони підуть на шкоду інтересам цього населення.

На нараді було висовувано й це міркування, що під час повороту на Кубань і очищення її від большевицьких військ***), буде можливість організації власної Кубанської армії, щоби не залежати від чужого командування й війська, з відходом якого з Краю большевики знову могли б взяти гору (як це, скажім, сталося на Україні по виході німецького війська).

Нарешті, під час наради, на фронті все було вже налагоджено до розпочатку марша на Кубань, а мобілізовані большевиками козаки

*) З цього приводу П. Христюк пише: «Про розміри цієї боротьби свідчать «сводки» Німецького Штабу на Україні про кількість забитих в боях: по цих свідках за 6 місяців гетьманщини було забито селянами 19.000 німецьких салдатів і офіцерів. Цифра ця, мабуть, зменшена. Нема вже чого говорити про те, що селян за цей час забито в кілька разів більше» (т. III, стор. 127, прим.).

***) Христюк, т. III, стор. 68. Національно-Державний Союз був утворений в травні 1918 р. українськими партіями демократів-хліборобів, трудовиків, самостійників-соціалістів федералістів, а також радою залізниць України та Головною Радою поштово-телеграфного союзу.

****) Ген. Деникин визначає численість большевицьких військ, з якими Кубанці при повероті на Кубань мусили зустрінутися, в 80—100 тисяч (див. т. III «Очерки Русской Смуты», стор. 151).

цілими полками у повній бойовій поготовності переходили на наш бік. Відтягати надалі наступ було просто не можна; станиці, як переказували прибувші козаки, тільки й чекали нашого підходу, щоби, як одна, повстати, що й справдилося.

Отже всі ці міркування та обставини й спричинилися до того, що більшість членів наради схилилася на бік негайного й з власними силами, лише за допомогою невеликих відділів Добрармії, вирушення на Кубань.

Що потім Добрармія набрала великої сили й стала визначним чинником в Кубанських подіях, тому головною причиною була різнорідність національного складу Кубанського козацтва, що не давала можливості створити в Раді й в Уряді компактну більшість, яка з рішучістю й до кінця обстоювала б позицію самостійницьку й національно-українську; для останнього не вистачало також і національної свідомості серед кубанців українського походження. Велику роль в посиленні позицій Добрармії відіграло також Кубанське старшинство, особливо старіше Кадрове офіцерство, що, за де-якими винятками, віддано й покірливо стояло по боці єдино-неділимців і в їхніх руках було найслухнянішим знаряддям; на чолі цього старшинства стояв сам Кубанський отаман генерал Філімонов.

Але, йдучи за нашим «істориком», припустимо на хвилину, що на Новочеркаській нараді стояло питання про приєднання до України. Як би тоді випадала ця справа? Перш за все делегація в складі 10 членів та навіть Законодавча Рада з $\frac{1}{3}$ нормального складу не мали права рішати це кардинальне питання буття краю, бо це становило компетенцію великої, Краєвої Ради, яка в сути річи була Кубанськими Установчими Зборами.

А проте, в часи революції на компетенцію не дуже то звертається уваги, й тому припустимо, що Законодавча Рада могла би переступити цей формальний момент і проголосити приєднання. Але це могло статися лише при двох умовах: по-перше, треба було б, щоби в складі Ради знаходилася більшість, прихильна до такого рішення цього питання; знаючи добре склад Ради, можна з певністю твердити, що такої більшості там не було. По-друге, Раді треба було б мати певність, що проголосивши об'єднання, вона найде, повернувшись на Кубань, активну підтримку в цьому випадку з боку населення і його представників в Краєвій Раді. Але при національній несвідомості української частини населення та при ворожім поставленні до цього питання з боку кубанців-великоросів*), такої певності бути не могло, особливо маючи на увазі,

*) Скількість Українців і Великоросів на Кубанщині ріжними авторами визначається по ріжному. Так ось д-р Ст. Рудницький, виходючи з даних однодневного перепису 1897 р., показує число українців звиш 47% населення, а «русских» — біля 44% (див. його «Ukraine — Land und Volk», Wien, 1916 р., стор. 153). Але в пізнішій своїй праці він пише, що Кубанщина «має 1.791.000 (60%) Українців, 895.000 (30%) Великоросів» (див. «Основи землезнання України», Прага, 1923 р., т. II, стор. 233). Кубанець О. Кобляньський, використовуючи данні сільсько-господарського перепису 1917 р., числить Українців 56%, Великоросів — 36% (див. статтю його «Українці на Кубані» в журналі «Червоний Шлях», 1924 р., ч. 3, ст. 267). П. Ів. Івасюк в своїй книжці «Кубань» показує неймовірно високий процент Українців, аж 70—80% (Прага, 1925 р., стор. 17). П. Сулятицький, покликаючись на

що замість українського війська на Кубань прийшло б військо німецьке і принесло б зі собою режим окупації, що так зле вже освідчився на Україні.

Якби все ж дійшло до проголошення Законодавчою Радою акту злучення з Україною (проголошення цього акту-можливими 6-ма голосами Новочеркаської наради проти 4 виключаємо, як простісіньку політичну авантюру; з таким же успіхом проголосити цей акт міг би й Уряд п. п. Іваніса-Сулятицького під час своїх засідань в Празі в 1921 р. в готелі Беранека, то події, мабуть, розгорнулися б в такому приближно напрямку: Раді треба було б швиденько забиратися зі сфери впливів Добрармії й Кубанського Отамана п. Філімонова; найкраще їй було б перебратися на Україну під охорону й на утримання гетьмана П. Скоропадського. Отаман з Добрармією пішли б собі на Кубань, проголосивши з радістю про розпущення Ради й Уряду. Фактично ж жадної зміни з цього проголошення злучення не запало б, крім хіба того, що на Кубань повернулося б на 25—30 чоловіка менше, а натомість населення України настільки ж збільшилося б. Зміна була б лише в тому випадку, якби Рада й Уряд пішли разом з Німцями одвойовувати Кубань од Філімонова та його прибічників. Але не знати, чи захотіла б Рада використати цей засіб для свого повернення на Кубань; гадаємо, що ні*), бо тоді це зовсім не мало б вигляду приєднання до України, а скоріш — до Німеччини.

Як раз з приводу Новочеркаської наради п. Сулятицький і проспівав кубанцям-українцям про «вражих панів, пребісових синів, що всі степи, усі плавні Москалеві уручили». Та мабуть і не задармаж «уручили?» Певнож «нагороди» різні получили?» А якже, якже, получили та ще й які «нагороди!» Хто—кулю, хто—шибеницю, а кому пощастило зірватися з неї, то той одержав «закордонну командіровку «в трюмі англійського корабля, без права повернутися до-дому! Вдячний «москаль» по-царськї вміє нагороджувати. Не тільки сам нагороджений, але й діти й онуки його повинні будуть про цю нагороду пам'ятати.

Раніш вже було показувано на обставини, що ускладняли або вір-

д-ра Рудницького, визначає число Українців в 66—70% (стор. 133), хоч, як бачимо, д-р Рудницький числить їх тільки 60%.

Взагалі ж з покликанням на авторів у п. Сулятицького трапляються іноді непорозуміння. На стор. 133, скажім, він запевняє свого читача, що на Теречі Українці творять 60% населення й посилається на Ст. Рудницького, але у останнього сказано, що 60% вони становлять тільки на *північній третині Терщини* по рр. Терек і Малку, даючи 258.000 д.; загальна ж кількість населення Терщини виносить 1.261.000 (див. «Основи землезнання України», стор. 234). Це й зрозуміло, бо основним населенням Терщини є її аборігени — Кабардинці, Турко-Татари, Осетини, Інгуси, Чеченці, Аваро-андійці, Кумики й Ногайці. Це ж ріжниця, яка по-декуди може навіть мінати політичні концепції п. Сулятицького.

*) П. Сулятицький пише, що в цей час Українське Командування призначило для десанту на Кубань дивізію ген. Натієва (стор. 191). Про цю дивізію і нам один час приходилося чути, але потім так трапилось, що вона чомусь перестала існувати. В кождім разі з однією дивізією (мабуть, не більш 3—4 тисячі багнетів) та при можливості встановити комунікацію тільки морем, бо бракує спільних сухоземних кордонів, не знати, чи повелося б побити 80—100 тис. большевицьких військ, про які пише ген. Денікін. Розуміється, козаки повстали б і послалили цю дивізію, але звідки було б взяти старшин, бо своїх старшин на Кубані не стачило.

ніше мовити виключали фактично саме поставлення питання про приєднання Кубані до України: відсутність спільних кордонів*), різнонаціональність і перемішаність населення Кубанщини, а далі й відсутність національної свідомості серед населення українського походження, яке становить на Кубанщині (та й на Ставропольщині) абсолютну більшість, мабуть, біля 60%. Ще одну причину треба відмітити. Народні маси звичайно мислять образами. Образ величезної, хоч і безладної, імперії Російської стояв ще живим у їхній уяві, перед їхніми очима; він імпонував масам, з ним звязувані були недавні спогади. Навпаки, образ України, як самостійної держави, ще тільки накреслювався, творився, а про старовину, про державні її традиції масами було й згадку втрачено. Отже тому було треба, щоби уплинув певний час, щоби поняття державної України закріпилося не тільки в ідеї, але й в дійсному житті, як реальність. Треба було, щоби витворився цей новий для нас образ, що приваблював би споріднену стихію своїм демократичним вільним суспільно-державним ладом, своєю організованістю, рідною культурою й рідною мовою. Одірваним територіяльно, історично й політично од основного ґрунту, уломкам нації повинна сяяти, як ясна провідна, зірка, Держава Українська на теренах Великої України. За короткий час революції 1917—1920 рр. не пощастило, або просто не вистачило часу створити міцну самостійну державу. Доки ж не буде самостійности, доти не може бути й соборности. На цей випадок, справедливо каже В. Липинський, що «ідеї, віри, легенди про одну, єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла». Не створили в минулому, але творять нині й створять в майбутньому, бо з етнографічної маси чудовно твориться українська нація, як передумова української держави.

В процесі революційної боротьби на Кубанщині національний момент грав другорядну роль. В основі цієї боротьби лежав момент політичний, бо населення (головно-козаки й горці) прагнули передовсім до здобуття права, кажучи словами Драгоманова, жити по своїй волі на своїй землі». За це лилася кров на Кубані.

Росцінюючи цю боротьбу під кутом національно-українським, треба, здавалось би, визнати повну її необхідність і доцільність. І то тому, що, доки не можливе злучення воедино всіх частин суцільної території, обсадженої в абсолютній більшості українським народом, кожна з цих частин мусить мати позитивну мету для боротьби, а такою метою й було для Кубанщини в період 1917—1920 рр. здобуття самостійности. Як завершення розвою національної самосвідомості, так би мовити, національної кристалізації, з'явиться, в силу закону взаємного національного притягування, злука тих державних витворів що в силу об'єктивних обставин примушені будуть виборювати собі самостійність власними силами й на власні втрати.

Якими шляхами у майбутньому піде визвольна боротьба на Кубані й Ставропольщині — чи шляхом усамостійнення й звязаного з ним

*) Відносно територіяльної близькості Галичина стоїть в дуже сприятливих умовах, маючи з Великою Україною широкі спільні кордони.

національного усвідомлення чи на перший план виступить момент національний, який відсуне зовсім на другорядне місце змагання до своєї окремішньої самостійності, зараз годі гадати. Але, як би події надалі не розгорнулися, основною вимогою є це, щоби українська людність Кубанщини, Ставропольщини й частини Терщини нарешті усвідомила себе національно, щоби надалі вона не лишалася аморфною, національно байдужою й тому для національно-державного будівництва малоцінною масою. Але процес цей затяжний, його вистачить, може, не на одно покоління.

* * *

Багато ще де-чого розкидано по книзі «історика» Сулятицького такого, що або не відповідає правді або чому дається інтерпретація, позбавлена логіки. Для ілюстрації останнього досить було б розібрати дивний з точки погляду звичайної логіки юридичний аналіз військового договору кубанців з ген. Корніловим, або палке обстоювання фантастичного проєкту самостійної Доно-Кавказької Держави, із-за кордонів якої кубанцям, разом з донцями, треба було б воювати з Грузією — за Сухум і Закаталі, з Україною — за Донеччину й землі по р. Кальміус, з Московщиною — за землі по Саратові і Вороніж; та, мабуть, і горців треба було б під цю «державу» підбивати, бо ініціатори її — кн. Тундутов і ген. Краснов — мріяли про піднесення цього чималого кусника в дарунок «Двохголовому Орлу». Доводи за цей договір уявляють з себе чудесний зразок того, як людина може мислити до гори ногами.

Та й взагалі майже кожна сторінка цього «історичного» твору подає привід для здивовання, іноді ж викликає веселі настрої своїми несподіваними висновками і наївністю. Але гадаємо, що вистачить вже й сказаного раніш, бо на дальший розбор нема вже ні місця, ні часу, ні охоти. Тільки скажимо на кінці, що назва «Нариси з історії революції на Кубані» до цієї праці, на наш погляд, зовсім не підходить. Правильніше було б назвати її «Памфлет з приводу революції на Кубані» або «Кубань у привому зеркалі».

